

हिन्दू राज्य, महिला अभियान, र यौन हिंसा तथा दण्डहीनताको सांस्कृतिक संहिता

सेरा तामाङ

परिचय

गएका केही वर्षमा महिला विरुद्ध हिंसा र विशेष गरी त्यसप्रति राज्यको उत्तरदायित्वको सवालमा चासो बढेको छ।^१ अरूले संकेत गरेजस्तै, लैंगिक हिंसा विरुद्धको वार्षिक १६-दिने अभियान र लैंगिक हिंसा अन्त्यको लागि गरिने “उर्लदो सय करोड” (वन बिलियन राइजिड) जस्ता विभिन्न राजनीतिक र सामाजिक अभियानका बाबजुद नेपालमा महिला विरुद्ध हिंसा कायमै छ, साथै पीडकलाई उन्मुक्ति पनि। चर्चित भारतीय नारीवादी अभियन्ता कमला भासिनले सन् २०१३ मा काठमाडौँमा “उर्लदो सय करोड” अभियानको उद्घाटन समारोहमा भने जस्तै, “हिंसा सर्वत्र छ किनभने पितृसत्ता सर्वत्र छ।” यो दक्षिण एशियाली कार्यक्रम नेपालमा उद्घाटन गरिनुको महत्त्वबारे भासिनले धेरै चर्चा गरिन्। विगतका वर्षमा नेपाली महिलाले हासिल गरेका प्रगतिशील कानूनको सूची—जुन भारतीय वा अन्य दक्षिण एशियाली मुलुकका महिलाहरूले हासिल गर्न अझै बाँकी छ—उनले सुनाउँदा सबैले ताली बजाए। भारतीय उप-महाद्वीपको पितृसत्ताको अन्धकारमा त्यो सूचीले नेपाललाई एउटा प्रगतिशील पुञ्जको रूपमा चित्रण गर्‍यो।

वैवाहिक बलात्कार सम्बन्धी सन् २००६ को ऐतिहासिक कानून जस्ता यौन हिंसा विरुद्धका कदम मार्फत महिला अधिकारको संवर्द्धन र संरक्षणमा नेपालले ठूलो प्रगति हासिल गरेको छ। यद्यपि, यौन हिंसाविरुद्ध नेपालमा भएका प्रगतिको विश्लेषण गरिरहँदा यौन हिंसा र दण्डहीनतालाई बढावा दिने वा स्वीकृति दिने प्रणालीगत, सामाजिक र सांस्कृतिक संरचनाबारे बुझ्न जरुरी छ।

यो लेखको प्रारम्भमा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय पहल र विकास तथा अधिकारका कथनसँगै नेपाललाई हिन्दू राज्यको रूपमा गरिएको संरचना र यसले महिलामा पारेको प्रभावको विश्लेषण गरिएको छ। त्यसपछि, यौनिक पवित्रता, सतीत्व र इज्जतसँग सम्बन्धित सांस्कृतिक धारणामा केन्द्रित हुँदै नेपालमा यौन हिंसाको सांस्कृतिक संहिताका विशेषता केलाइएको

^१ यो लेख अंग्रेजीमा प्रकाशित भइसकेको तामाङ (सन् २०१६) को नेपाली अनुवाद तथा केही छोटकरी रूप हो।

छ । त्यसपछि, सन् १९९० पछिको राजनीतीकरणको विस्तार, फौजदारी न्याय प्रणालीको राजनीतीकरण, र दण्डहीनताको मजबुती जस्ता ठूला संस्थागत परिवर्तन र गतिशीलताको परिवेशमा महिला अधिकारको संरक्षण र संवर्द्धनको आधिकारिक जिम्मेवारी पाएका राज्यका संस्थाहरूसँग महिलाले अन्तर्क्रिया गर्दा उनीहरूले भोग्नुपर्ने व्यावहारिक चुनौतीहरूको चर्चा छ । निष्कर्षका टिप्पणीले पूर्वस्थापित संरचनागत असमानता र शक्ति सम्बन्धको जगमा यौन हिंसाका मामलामा दण्डहीनता कसरी सिर्जना हुन्छ र मौलाउँछ भन्नेतर्फ इंगित गर्छ ।

पृष्ठभूमि

हिन्दू राज्यको स्थापना

अठारौँ शताब्दीमा नेपाल राज्यको एकीकरण भएदेखि नै नेपालमा पहाडी, उच्च-जातीय हिन्दू पुरुषले राजनीतिक र आर्थिक प्रभुत्व जमाएका छन् । हिन्दू राणा कुलीनहरूद्वारा सन् १८५४ मा स्थापित मुलुकी ऐनको कानूनी र सांस्कृतिक संहिताको खोकाले नेपाल राज्यको लागि हिन्दू विचारधारात्मक आधार प्रदान गर्‍यो । यद्यपि, केन्द्रीकृत राष्ट्र-निर्माणको प्रक्रिया र “नेपाली” राजनीतिक समुदायको सक्रिय रचना सन् १९६२ मा पञ्चायती शासन व्यवस्था लागू भएदेखि मात्र शुरू भएको हो ।

निरंकुश पञ्चायती “प्रजातन्त्र” लाई वैधता दिनका साथै हिन्दूवाद, नेपाली भाषा, र राजतन्त्रको त्रिखुटीमा आधारित राष्ट्रिय संस्कृतिको निर्माणमा पञ्चायती शासन व्यवस्था केन्द्रित थियो (बर्गहार्ट सन् १९९४) । त्यसमा पञ्चायत-प्रायोजित राष्ट्रियताको निर्माण र प्रसार नेपाली राष्ट्रिय इतिहासको एउटा मुख्य साधन थियो (वन्त सन् १९९६) ।

सन् १९६२ को संविधानले नेपाललाई “हिन्दू” राज्य घोषित गर्ने बाहेक नेपाली समाज बहुजातीय, बहुभाषिक र बहुधार्मिक प्रकृतिको रहेको तथ्यलाई स्पष्ट रूपमा स्वीकारेन । राष्ट्रिय इतिहास, संस्कृति र पहिचान रचन नेपालको जनसंख्याको स्वरूपलाई मेटाउनुपर्ने भयो । विभेदपूर्ण कानूनी प्रावधानको खारेजीका बाबजुद पनि जातीय पहिचानको मागलाई राजनीतिक अपराधको रूपमा व्याख्या गरियो (फाफ-चार्नेच्का सन् १९९९ : ५६) । तल्लो जातका हिन्दू, गैर-हिन्दू, वा गैर-नेपाली मातृभाषी नेपालीलाई विभेद गर्ने बलियो आधार धर्म र भाषा बन्यो । परम्परागत चालचलनलाई थाम्न बनाइएका कानूनले जातीय र लैंगिक भेदभावलाई अनुमति दियो । पञ्चायतले रचेको “नेपालीपन” पहाडमा केन्द्रित भएकोले यो मधेशी जनतामाथि धेरै विभेदपूर्ण रह्यो । नेपालमा मधेशी समुदायको उत्पत्ति र बसोबासको लामो इतिहास भए पनि उनीहरूका भाषा, रीतिरिवाज र संस्कृति उत्तरी भारतसँग मिल्दोजुल्दो भएकोले गैर-मधेशी नेपालीद्वारा (विभिन्न मात्रामा) मधेशी

समुदायलाई “असली नेपाली” को रूपमा होइन “भारतीय” को रूपमा हेरियो र अझै हेरिन्छ (गौतम सन् २००८) ।

वैदेशिक सहयोग र हिन्दू राज्य

सन् १९५१ मा राणा शासनको अन्त्य भएदेखि नेपालले विकासका लागि पाएको अन्तर्राष्ट्रिय सहयोगको अपेक्षित वा अनपेक्षित परिणामले नेपालको रूपरेखा कोरिएको छ, र कोरिँदै छ (पिग सन् १९९३; पाण्डे सन् १९९९) । यसले हिन्दू, उच्च-जातीय पुरुष अभिजात वर्गको राज्य-निर्माणको योजनामा र महिला लगायतका विभिन्न समूहहरूले राज्यसँग गर्ने मागको प्रकृतिमा असर पारेको छ, र अझै पनि पाउँछ ।

खास गरी, विस्तारित अन्तर्राष्ट्रिय विकास योजनाले (इस्तेभा सन् १९९२) पञ्चायती राष्ट्र-निर्माण योजनामा धेरै सहयोग गरेको थियो । अन्तर्राष्ट्रिय आर्थिक सहयोगले नेपाललाई “विकास” गर्न पूर्वाधार (राज्यको विचारधारात्मक संयन्त्र लगायतका) र संस्थागत वृद्धिलाई सक्षम बनायो । साथै, यसले विकासलाई “राष्ट्रिय योजना” बनाउने जगमा खडा भएको निरंकुश पञ्चायती व्यवस्थालाई वैधता पनि दियो । यी विकाससे हस्तक्षेपका लैंगिक आयाम पनि थिए । संयुक्त राष्ट्रसंघको अन्तर्राष्ट्रिय महिला वर्ष सन् १९७५ र संयुक्त राष्ट्रसंघकै महिला दशकले उत्प्रेरित भएर विदेशी दाताहरूले विश्वव्यापी विकास वृत्तमा हावी रहेको उदारवादी “विकासमा महिला” सिद्धान्त अनुसार “नेपाली महिला” को निर्माण गर्न सहयोग खन्याए । यसले सबै वर्गीय, जातीय, जातगत, धार्मिक विविधता विहीन नेपाली महिलाको सिर्जना गर्ने पञ्चायतको राष्ट्र-निर्माण उपक्रमलाई पुष्टि गर्न सहयोग गर्‍यो । परिणामतः नेपालमा पृथक् ढंगले संरचित लैंगिक सम्बन्धलाई मेटाउनुपर्ने भयो । त्यस अन्तर्गत केही जनजाति समुदायमा, अन्य कुराको अलावा, विधवा विवाह र घर बाहिर महिलाले व्यापारिक काम गर्ने सांस्कृतिक मान्यता पनि पर्छन् । पञ्चायती राज्यको एउटा मूल पक्ष भनेको महिलाको एकरूपीकरण (होमोजिनाइजेसन) सँगसँगै, महिलाका मुद्दालाई विकास र कल्याणको—अधिकारको होइन—भय रहित ढाँचामा ढाल्नु थियो । यसले “नेपाली महिला” लाई पैतृक राज्यले विकास गरिदिनुपर्ने एकरूपी “हिन्दू, पछौटे, निरक्षर, परम्पराले बाँधेको, असहाय” को रूपमा चित्रण गर्‍यो ।

यो चित्र सन् १९९० पछिका राज्यका कदममा पनि निरन्तर देखिन्छ । सन् १९९० को दशकमा महिला बेचबिखनको संकथन (डिस्कोर्स) मा यो सबैभन्दा प्रस्ट रूपमा देखिएको थियो । यसले पीडित नेपाली महिलालाई प्रकाशमा ल्यायो, र सँगै त्यही बेला राष्ट्रिय प्रतिष्ठा र पारिवारिक मूल्यको डिस्कोर्समा यसको लागि उद्धार र संरक्षणका उपायहरू सुझायो (फुजिकुरा सन् २००३) । नेपाली महिला वैदेशिक रोजगारीमा जान उनको एक जना अभिभावकको अनुमति र सरकारको स्वीकृति लिनु पर्ने कानूनी व्यवस्थालाई बदर गर्न

सन् २००१ मा सर्वोच्च अदालतले इन्कार गर्नु र सन् २०१२ मा ३० वर्षभन्दा कम उमेरका महिलालाई खाडी मुलुकमा वैदेशिक रोजगारीमा जान लगाएको रोक उही पितृसत्तात्मक तर्कबाट निःसृत थिए । जोशी (सन् २००७) ले इंगित गरेजस्तै यस्तो खाले “संरक्षण” को अर्थ महिलाहरूको राज्य सँगको सम्बन्ध अझै पनि नागरिकको रूपमा होइन बरु नातागत रूपमा रहेको छ—आमा, छोरी, दिदीबहिनी र बुहारीको रूपमा ।

महत्त्वपूर्ण कुरा, सीमान्तकृत समुदायका महिलाका माग हुँदा-हुँदै पनि “नेपाली महिला” लाई हिन्दू, पछौटे, असहाय, आदिको रूपमा गरिने कल्याणकारी सोचमा आधारित, सारवादी र एकरूपी चित्रणलाई अझै पनि तीन महत्त्वपूर्ण पात्रहरूले प्राथमिकता दिएका छन्—राजनीतिक दलका महिला, गैरसरकारी संस्थाका महिला र नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी-माओवादीका महिला (तामाङ सन् २००९) । उदाहरणका लागि, माओवादी नेता हिसिला यमिले माओवादी जनयुद्धले हिन्दू र तिब्बत-बर्मेली महिलालाई फरक-फरक ढंगले प्रभाव पारेको बताए पनि,^२ माओवादीको महिला अधिकारका लागि सामाजिक रूपान्तरणको परोक्ष वैचारिक आधार सर्वव्यापी अशक्त नेपाली महिलाको सारवादी चित्रको धारणामा आधारित छ (पेटिग्यु र स्नाइडरमेन सन् २००४) । काठमाडौँमा आधारित महिला संस्थाहरू र द्वन्द्व उद्योगले माओवादी महिलाहरूलाई माओवादीले दया गरेका असहाय ग्रामीण महिलाको रूपमा चित्रण गरेबाट यस्तो कल्याणकारी दृष्टिकोण प्रस्ट हुन्छ (पेटिग्यु र स्नाइडरमेन सन् २००४) । र, गैरसरकारी संस्थाहरूले महिला बेचबिखनको कथनलाई “चेलिबेटी बेचबिखन” को रूप दिई पीडित महिलाहरूलाई नातागत रूपमा अझै पनि चित्रण गर्नुले प्रस्ट हुन्छ (जोशी सन् १९९७) । इतिहासको गतिशीलताले गर्दा उच्च जातीय महिलाहरूले राजनीति, राज्य र विकासका क्षेत्रमा कब्जा गरे । परिणामतः असमान शक्ति-सम्बन्ध सिर्जना भयो, र सीमान्तकृत महिलाका आवाज र अनुभव दबाइए (तामाङ सन् १९९९) । समग्रमा, हिन्दू, उच्च जातीय पुरुष-प्रधान राज्य र राजनीतिक कुलीन वर्गमा वा सबै राजनीतिक दलका उच्च ओहदामा र प्रमुख गैरसरकारी संस्थामा सर्वदा रहेका हिन्दू उच्च जातीय महिलाहरूको नेपाली महिला बारेको कल्याणकारी दृष्टिकोण र एकरूपी सोचमा वास्तवमा केही पनि परिवर्तन भएको छैन (तामाङ सन् २०१५) ।

पञ्चायती राज्यको अवसानपछि वैदेशिक सहयोगले नेपालमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दै आएको छ । ऐतिहासिक रूपमा वैदेशिक सहयोग नेपालको विकास बजेटको औसत ६० प्रतिशत हुन आउँछ । हालैका दिनमा वैदेशिक सहयोगले नेपालको कुल गार्हस्थ्य

^२ यमि (सन् २००७) का अनुसार, माओवादी जनयुद्धले हिन्दू महिलालाई “नैतिकतावादी हिन्दू धर्मले लादेको सामन्तवादी पितृसत्ताको प्रतिबन्धात्मक जीवनबाट छुटकारा” दिएको छ भने “तिब्बत-बर्मेली र अरू महिलालाई—जो पहिल्यैदेखि नै तुलनात्मक रूपमा स्वतन्त्र छन् र निर्णय गर्ने बढी अधिकार पाएका छन्—अझ चुनौतीपूर्ण कामहरू दिएर अर्थपूर्ण जीवन दिएको छ ।”

उत्पादनको ६ प्रतिशत हिस्सा ओगटेको छ भने, कुल बजेटको २० प्रतिशत । नेपालको ७० प्रतिशत विकास बजेट वैदेशिक सहयोगबाट पूर्ति हुने गरेको छ (मरासिनी मिति नखुलेको) । सन् २०१३-२०१४ मा नेपालको राष्ट्रिय बजेटको २२ प्रतिशत (०.९६ अर्ब अमेरिकी डलर) अन्तर्राष्ट्रिय स्रोतबाट जुटेको थियो, जुन मुख्यतः विकास खर्चमा जान्छ (नेपाल सरकार सन् २०१४) ।

लैंगिक असमानता कम गर्ने साधन जुटाउनमा राज्यको अत्यन्त महत्त्वपूर्ण भूमिका हुने भएकाले यो बृहत् पृष्ठभूमि महत्त्वपूर्ण छ । यो कुरा बुझेर नेपालमा महिलाको पैरवी मुख्यतः महिला अधिकारलाई स्वीकार्ने र सुदृढ गर्ने कानून र नीतिमा केन्द्रित छ । महिला अधिकारको लागि यस्ता संघर्ष र ती संघर्षको परिणाम स्वरूप प्राप्त भएका कानूनी हक अत्यन्तै महत्त्वपूर्ण भए पनि तिनले पञ्चायती व्यवस्थाले भर्खरै सिर्जना गरेका कानून र नियमलाई अपरिवर्तित “परम्परागत सांस्कृतिक/धार्मिक मान्यता” ठानेका छन्, न कि सक्रिय रूपमा र भर्खरै रचिएका । नेपालमा “अपरिवर्तित, सदियौं पुरानो पितृसत्ता” रहेको भन्ने प्रचलित व्याख्याको विपरीत यो विशिष्ट “हिन्दू पितृसत्ता” भर्खरै उत्पन्न भएको हो । नेपालमा विभेदकारी हिन्दू कानूनहरू अन्त्य गर्ने तर्फको कदम सुस्त, तर जब्बर छ भन्ने बुझाई छ । तर, यस्तो प्रचलित बुझाइले नेपालमा निजी र सार्वजनिक वृत्त लैंगिकृत हुने तरिकामा कसरी परिवर्तन हुँदैछ, र पितृसत्ता र महिला तथा पुरुषको भूमिका कोर्ने काममा राज्य र राज्यका पुरुष अभिजात वर्गले कसरी सक्रिय भूमिका खेल्छन् भन्ने कुरालाई नजरअन्दाज गरिएको छ । अबको खण्डमा पितृसत्ताको यो परिवर्तनशील प्रकृति र राज्यको भूमिकाबारे चर्चा गरिन्छ ।

कानूनी ढाँचाको लैंगिकीकरण

महिला अधिकार बारेका प्रभुत्वशाली कथन (महिला अभियन्ताहरूले वर्णन गर्ने लगायतको) ले शासकीय राष्ट्रवादी इतिहास कथनको उही तर्कलाई पछ्याउँछ । त्यस अनुसार, अन्य कुराको अलावा, पञ्चायती व्यवस्थाको आलोकित, प्रगतिशील, र आधुनिक युगलाई राणा शासनको “अन्धकार युग” को विरुद्धमा उभ्याउँछ (वन्त सन् १९९६) । वास्तवमा, नेपालमा महिलाबारे लेखिएको पहिलो र सबैभन्दा विस्तृत विश्लेषण मध्येको मानिएको, अमेरिकी मानवशास्त्री लीन बेनेटको “ट्रेडिशन एण्ड चेन्ज इन द लिगल स्टेटस अफ नेपालिज विमेन” प्रतिवेदनको शुरुआतमै “गएका वर्षमा महिलाको औपचारिक कानूनी हैसियतमा ठूलो सुधार भएको छ” भन्ने उल्लेख छ (बेनेट र सिंह सन् १९८० : ११) । नेपाली महिलाको अवस्थाबारे त्यसपछि गरिएका सबैजसो अध्ययनले सो लेखको अत्यन्त सामान्य-सूत्रीय ढाँचालाई पछ्याएका छन् :

श्री ५ महेन्द्रले सन् १९६२ मा पञ्चायती व्यवस्था लागू गरेपछि महत्त्वपूर्ण परिवर्तनहरू भएका छन्, जब महिलाहरूलाई एउटा विशेष समूहको रूपमा संवैधानिक मान्यता दिइयो। हालै, राजा वीरेन्द्रको शासन कालमा, विशेष गरी अन्तर्राष्ट्रिय महिला वर्ष १९७५ मा, महिला अधिकारको प्रबन्ध गर्ने संवैधानिक प्रावधानमा थप सुधार गरिएका छन्। (बेनेट र सिंह सन् १९८० : ११)

नयाँलाई आधुनिक मानेर यी सबै परिवर्तनलाई सकारात्मक मानिए—विशेष गरी यो विषय अन्तर्राष्ट्रिय जगत र महिला अधिकारको अन्तर्राष्ट्रिय डिस्कोर्ससँग सम्बन्ध भएकोले। राजा महेन्द्रले सन् १९६३ अप्रिलमा मुलुकी ऐन संशोधन गरे, जसमा जातको भिन्नताको भाषालाई हटाइयो, र लिंग वा जातको वास्ता नगरी सो कानूनलाई एकैनासले लागू गरियो। अरू परिणामका अलावा पञ्चायत कालमा मुलुकी ऐनमा गरिएका विभिन्न संशोधनबाट महिलालाई केही अधिकार हासिल भए। विशेष गरी अन्तर्राष्ट्रिय महिला वर्ष र संयुक्त राष्ट्रसंघको महिला दशकको अवसर पारेर गरिएको छैठौँ संशोधनले त्यस्ता अधिकार दिलायो।

अझ ठोस रूपमा, राजा महेन्द्रले जारी गरेका कानूनी संहिताले “देशैभरि पारिवारिक कानूनको एकल प्रणाली, र आशयमा एकल परिवारको संरचनाको अवधारणा” लाई स्थापना गर्‍यो (गिल्बर्ट सन् १९९२ : ७३७)। यो मापदण्डले उच्च-जातीय हिन्दू ब्राह्मण-क्षेत्रीको पारिवारिक संरचनालाई मानक मान्यो, र परिवारसँग सम्बन्धित विषयलाई—जस्तै, बिहे, सगोल परिवारद्वारा सम्पत्तिको व्यवस्थापन, सम्पत्तिको हस्तान्तरण—त्यही साँचोमा ढाल्यो (गिल्बर्ट सन् १९९३ : ६७)। पञ्चायत कालमा रचित कानूनी संरचनालाई “प्राचीन,” “सांस्कृतिक परम्परामा आधारित” आदि भनेर प्रबल रूपमा प्रचार गरियो। साथै, पञ्चायत कालमा गरिएका विभिन्न कानूनी परिवर्तनलाई आधुनिकता तिरको सोझो लम्काइको एक भागको रूपमा व्याख्या गरियो। यस्तो व्याख्याले छुटाएको तथ्य चाहिँ के हो भने यी संशोधनहरूको फलस्वरूप नेपालका महिलाहरू हिन्दू “परिवार” को नमुनाद्वारा द्विभाजित लैंगिक भूमिकामा पुनःअंकित भए। पत्नी र आमाको भूमिकालाई प्राकृतिक बनाइए, र महिलालाई नारीप्रधान घरेलु संसारको निजी वृत्त र पुरुषलाई पौरुषेय सार्वजनिक वृत्त गरी पृथक् लैंगिक वृत्तहरूको छुट्टाछुट्टै विकासलाई प्रोत्साहन गरियो (तामाङ सन् २०००)। सन् १९७१ को विवाह दर्ता ऐनले नेपालका विभिन्न जनजाति समुदायमा प्रचलित अत्यन्तै पृथक् वैवाहिक व्यवस्थालाई स्वीकार त गर्‍यो, तर “यो संहिता अब सर्वोच्च निर्णायकको रूपमा उभियो र यसका प्रावधानहरूले नै कुनै पनि कानूनी अदालतमा जित्ने भए” (बेनेट र सिंह सन् १९८० : ४७)। त्यसैले, आधिकारिक रूपमा परिभाषित हिन्दू राष्ट्र-राज्यमा सबै महिलाको लागि संविधान र कानूनले स्वीकृत गरेको असमानताले तिनका जीवनका

सबै पक्ष (संसाधनमा उनीहरूले पाउने अवसर, निर्णयमा सहभागिता, र पहुँच तथा नियन्त्रण लगायतका) मा असर गर्‍यो। असमान लैंगिक सम्बन्धले गैर-हिन्दू सामाजिक, सांस्कृतिक, र धार्मिक मान्यताहरूमा आधारित पृथक् लैंगिक मान्यता भएका जनजाति महिलामा विभिन्न खाले र ती महिलालाई शक्तिहीन तुल्याउने खालका परिणामहरू ल्याए।

यसका अतिरिक्त, यी कानूनी परिवर्तनको फल स्वरूप समग्रमा महिलाहरू झन् प्रत्यक्ष रूपमा राज्य शक्तिको क्षेत्राधिकारमा परे। पञ्चायत कालमा गरिएका परिवर्तनलाई नजिकबाट नियालेर हेर्दा पारिवारिक सम्बन्धमा राज्यले प्रत्यक्ष हस्तक्षेप गर्ने शक्ति बढ्दै गएको देख्न सकिन्छ। यसले परिवारका सदस्यहरू बीचको सम्बन्धलाई पुनःपरिभाषित गर्ने अधिकारलाई प्रयोग गरेर फलतः पितृसत्तालाई “पारिवारिक पितृसत्ता” बाट “राज्य पितृसत्ता” मा सार्‍यो (तामाङ सन् २०००)। उदाहरणका लागि, मुलुकी ऐनको “लोग्ने स्वास्नीको” महलको १ नं. मा गरिएको छैठौँ संशोधनले एउटा प्रावधान थप्यो, जसअनुसार सम्बन्ध विच्छेद गर्न चाहने विवाहित जोडीले सम्बन्ध विच्छेद गर्नुपर्ने कारण खोलेर सम्बन्धित “गाउँ विकास समिति वा नगरपालिकामा निवेदन” दिनुपर्ने भयो। ती दुवै पक्षलाई भरसक सम्झाइ-बुझाइ मेलमिलाप गराइदिने जिम्मेवारी ती स्थानीय निकायको भयो। मिलाप नभएको खण्डमा सो निकायले प्राप्त निवेदन सम्बन्ध विच्छेद कार्यान्वयन गर्ने कानूनी अख्तियार पाएको सम्बन्धित जिल्ला अदालतमा पठाउँछ। यसरी राज्य—सर्वथा उच्च-जातीय पुरुषको रूप—लाई बिहेबारीमा प्रत्यक्ष मध्यस्थता गर्ने, हस्तक्षेप गर्ने, र यसको “औचित्य” वा “साध्यता” बारे निर्णय गर्ने अख्तियारी दिइएको छ (तामाङ सन् २००० : १४३)। महिलाको शरीरको स्वामित्वको कानूनी वैधानिकता र यसको परिवर्तनशील रूपलाई जारी सम्बन्धी नियमनले नेपालमा राज्य पितृसत्ताको पकडलाई अझ प्रस्ट पार्छ। जारी-प्रथा अन्तर्गत अर्काकी श्रीमतीसँग लागेको पुरुषले “बिहे खर्च” वा “सम्बन्ध विच्छेद खर्च” मानिने निश्चित क्षतिपूर्ति रकम लोग्नेलाई दिएपछि ती स्त्रीलाई अपनाउन पाउँथ्यो। अरू कुरा बाहेक छैठौँ संशोधनले अब सम्बन्धित पुरुषले लोग्नेलाई सीधै दिने क्षतिपूर्तिको व्यवस्था हटाएर त्यसको सट्टा अदालतलाई सो रकम दिने व्यवस्था गर्‍यो। अब सो “जारी” राज्यलाई दिइने भयो, जसको परोक्ष अर्थ “अन्याय” लोग्नेविरुद्ध होइन कि राज्यविरुद्ध हो भन्ने भयो। यो व्यवस्थाले महिलाको शरीरमा वास्तवमा कसको स्वामित्व छ र कसलाई अन्याय गरिएको छ भन्ने कुराको बदलिँदो धारणालाई इंगित गर्छ।

त्यसैले, नेपालमा महिलाको शरीर माथिको स्वामित्वबारे लैंगिक विचारधाराहरूले गहिरो जरो गाडेका भए पनि ती मान्यताहरू सन् १९६० को दशकदेखि मात्र राजनीतिक रूपमा वैधानिक र सामाजिक रूपमा प्रतिस्थापित भएका हुन्। महिलाले समान अधिकारको लागि संघर्ष गर्दै गर्दा, नेपालमा लैंगिक हिंसाको रूपमा प्रस्तुत भएको यस्तो आधुनिक र संस्थागत पितृसत्ता, यसले वैधानिकता दिने र चिरायू राख्ने प्रभुत्वशाली लैंगिक व्यवस्था,

र यसले थामिराख्ने असमानताले महिला र पुरुष बीचको सम्बन्धलाई अझ समानतावादी बनाउने परिवर्तनलाई सीमित गर्छ । यो लेखको अर्को खण्डमा सन् १९९० पछि अधिकारका लागि महिलाले गरेको संघर्षले के-कसरी प्रगति गऱ्यो र लैंगिक हिंसाविरुद्ध पहल सम्बन्धमा यसले के इंगित गर्छ भन्नेबारे चर्चा गरिन्छ ।

अधिकारलाई टेवा

नागरिक समाजको—जुन राज्यलाई खबरदारी गर्ने वृत्त भनेर बुझिने गरिन्छ—विकासमा वैदेशिक सहयोगले महत्त्वपूर्ण भूमिका छ । नेपालमा यो वृत्तलाई गैरसरकारी संस्था (गैसस) को पर्यायवाचीको रूपमा पनि लिइन्छ । सन् १९९० को जनआन्दोलनपछि बहुदलीय प्रजातन्त्र पुनर्स्थापित भयो र वाक् स्वतन्त्रता, संगठित हुन पाउने स्वतन्त्रता जस्ता आधारभूत अधिकारले गर्दा सार्वजनिक वृत्त फराकिलो भयो । यस अन्तर्गत गैससहरूको स्थापना पनि पर्दछ । सन् १९८० को उत्तरार्द्धमा ल्याटिन अमेरिका र पूर्वी यूरोपमा लोकतान्त्रिक व्यवस्था स्थापनामा नागरिक समाजले जुन भूमिका निर्वाह गरे त्यसपछि “दिगो विकास” का लागि विश्व बैंक, यूएनडीपी र यूएसएआईडी जस्ता बहुराष्ट्रिय र द्विराष्ट्रिय संस्थाहरूका पहलमा सन् १९९० को उत्तरार्द्धमा “नयाँ नीति एजेण्डा” अपनाइयो । आर्थिक र राजनीतिक उदारीकरणको परिप्रेक्ष्यमा सो एजेण्डाको केन्द्रमा “नागरिक समाजको सबलीकरण” गर्ने विषय पनि रहेको थियो (म्याकडवेन सन् १९९८ : ६५४) । यस सन्दर्भमा विदेशी दाताहरूको नागरिक समाजलाई आर्थिक सहयोग गर्ने नीतिबाट गैससले फाइदा उठाउन सके । त्यस पछिका वर्षहरूमा, अरू ठाउँमा जस्तै, नेपालमा पनि सेवा प्रदान र विकास गर्ने दायित्वबाट पर गएर “लोकतन्त्र” र “नागरिक संस्कृति” को स्थापना गर्ने जस्ता प्रत्यक्ष राजनीतिक उद्देश्य पूर्तिका लागि गैसस खटिएका छन् ।

यहाँ सम्झनुपर्ने कुरा के छ भने, महिला गैससले—जुन लगभग पूर्णतया विदेशी आर्थिक सहयोगमा सञ्चालित छन्—सन् १९९० पछिका महिला आन्दोलनमा मुख्य भूमिका खेलेका छन् । नेपालका गैससलाई दिइने अन्तर्राष्ट्रिय आर्थिक सहयोगको कुनै ठोस तथ्यांक भेटिँदैन । तथापि, माथि उल्लिखित कुल ०.९६ अर्ब अमेरिकी डलर अन्तर्राष्ट्रिय आर्थिक सहयोगमध्ये ३६ प्रतिशत रकम सरकारी बजेटभन्दा बाहिरबाट खर्च भएको देखिन्छ । सुस्त कार्यान्वयन संयन्त्र, खर्च गर्न नसक्ने अवस्था र सरकारको अस्थिर नेतृत्वलाई देखाउँदै परियोजनाको कार्यान्वयन गर्ने समानान्तर एकाइ मार्फत वा विभिन्न नागरिक समाज समूह र गैसस मार्फत दाताहरू आफ्नो पैसा खर्च गर्न मन पराउँछन् (पंगेनी सन् २०१४) । अझ, माथिको तथ्यांकमा अन्तर्राष्ट्रिय गैससले—जसले गैसससँग काम गर्छन्—परिचालन गरेका आन्तरिक स्रोत समावेश छैन (जीओएन सन् २०१४) ।

सन् १९९० अघिको राज्यइतर क्षेत्रबाट भएका महिलाको पैरवी लोकतन्त्र प्राप्तिको उद्देश्यमा केन्द्रित थियो भने सन् १९९० को लोकतान्त्रिक परिवर्तनपछि सो अभियान महिला अधिकारलाई मान्यता दिलाउने र उकास्ने कानून र नीतिमा केन्द्रित छ । लिंगको आधारमा कुनै भेदभाव नगरिने भन्ने सन् १९९० को संवैधानिक व्यवस्था र महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन गर्ने महासन्धि (सिङ्अ) को अनुमोदनले महिला अभियन्ताका लागि जग बसाल्यो । गैसस लगायतका अभियन्ताहरूले हालेको मुद्दाका सुनुवाइमा सर्वोच्च अदालतले “सन् १९९० को संविधान र महासन्धि दुवैसँग बाझिएकाले केही कानूनी प्रावधानहरू अवैध भएको घोषणा गर्‍यो” (कार्की सन् २०१२ : ६८) । अधिवक्ता मीरा ढुंगानाले भनेझैं, पैतृक सम्पत्तिमा महिलाको अधिकार, आमाको नामबाट नागरिकता पाउनुपर्ने अधिकार, र वैवाहिक बलात्कार विरुद्धको अधिकार लगायतका महिला अधिकारका लागि लडेका मुख्य कानूनी लडाइँहरूबाट पाएको प्रत्येक जित त्यसको अघिल्लो जितको जगमा भएको हो ।^३

अझ, संयुक्त राष्ट्र संघमा सिङ्अको परीवेक्षण समितिले परीवेक्षण गर्ने र राज्यले वार्षिक प्रगति प्रतिवेदन पेस गर्नुपर्ने भएकोले नेपालका महिलाहरूलाई आफ्ना अधिकार र यसमा राज्यले गरेको प्रगतिको निरीक्षण गर्ने र छायाँ प्रतिवेदन लेख्ने लगायतका कार्यका लागि थप ठाउँ दिएको छ । महिला अधिकारका लागि अन्तर्राष्ट्रिय पहलहरूले—सन् १९९५ मा बेइजिङमा भएको संयुक्त राष्ट्र संघको चौथो विश्व महिला सम्मेलन र सो बेइजिङ सम्मेलन पछिका कदमहरूले—पारदेशीय (ट्रान्सनेशनल) आन्दोलनहरू र राष्ट्रिय पहलहरूलाई वैधानिक बनाइदिएका छन् । मूल बेइजिङ बैठकपछि गरिएका कामहरूमा सन् १९९५ मा महिला तथा समाजकल्याण मन्त्रालयको स्थापना पनि पर्दछ, जसलाई सन् २००० पछि महिला, बालबालिका, तथा समाजकल्याण मन्त्रालय नामकरण गरियो । सन् २००२ मा राष्ट्रिय महिला आयोगको स्थापना भयो । त्यस्तै, सन् २००२ सेप्टेम्बरमा राष्ट्रिय कानूनी संहितामा अति महत्त्वपूर्ण एघारौँ संशोधन गरियो । यो संशोधनले अरू कुराको अलावा अविवाहित छोरीहरूलाई पनि पैतृक सम्पत्तिमा समान अंश, सम्बन्ध विच्छेदमा श्रीमान् र श्रीमती दुवैलाई समान अधिकार, र गर्भपतनलाई कानूनी मान्यता दियो । मन्त्रालय र आयोगको स्थापनाको साथै कानूनी संहितामा संशोधन जस्ता सबै उपलब्धि संसद भित्रबाट राजनीतिक दलमा काम गर्ने महिला र पैरवी, सामाजिक परिचालन, सुनुवाइ, तथा बैठक जस्ता कार्यहरू राष्ट्रिय र जनसाधारण दुवै तहमा गर्ने राजनीतिक दलका साथै गैसस क्षेत्रमा काम गर्ने महिलाको संयुक्त पैरवीको परिणाम हो ।

सन् २००६ को लोकतान्त्रिक आन्दोलन पछिको र लैंगिक भूमिकाको पुनरावलोकनको लागि राजनीतिक रूपमा पाएको समयावधिमा माथि उल्लिखित राजनीतिक दल र महिला

^३ ढुंगानासँग डिसेम्बर २३, २०१४ मा गरिएको कुराकानी ।

कार्यकर्ताको साथसाथै माओवादी दल र माओवादी महिलाको भूमिका पनि अत्यन्तै महत्त्वपूर्ण रह्यो । दश-वर्षे युद्धमा माओवादी दलले वर्ग, जाति, र क्षेत्रका साथै लैंगिक सवाललाई पनि राजनीतिक मञ्चको अधिलिखित ल्याइदियो । माओवादी दलले महिला अधिकारको सन्दर्भमा राज्यको प्रकृति तथा यसको संरचनागत विषयलाई अघि सारेको र यसले महिला आन्दोलनमा प्रभाव पारेको कुरालाई व्यापक रूपमा स्वीकारिएको छ (आचार्य सन् २०१० : १००) । सन् २००६ मा पुनर्स्थापित संसदको माओवादी एक हिस्सा थियो, जसले प्रगतिशील संरचनागत परिवर्तनका लागि प्रतिबद्धता र कानूनहरूको बाढी नै ल्याइदिएको थियो । तीमध्ये नेपाललाई धर्मनिरपेक्ष र छुवाछूतमुक्त राज्य घोषणा, बाबुको साथै आमालाई पनि नागरिकता सम्बन्धी केही अधिकार सहितको नयाँ नागरिकता विधेयक, राज्यका सबै अंगमा महिलालाई ३३ प्रतिशत आरक्षण, र प्रचलित कानूनमा महिला विरुद्धका १९ ओटा विभेदकारी प्रावधानलाई संशोधन गर्ने लैंगिक समानता सम्बन्धी विधेयक पारित गरिनु, आदि पर्छन् । त्यस बेलादेखि व्यवस्थापिका-संसदको पनि भूमिका निर्वाह गरेको संविधानसभाका सबै राजनीतिक दलका महिलाहरू (गैर-राज्यिक अभियन्ताहरूको समर्थनले) महिला अधिकारको लागि कानून र नीतिहरू पारित गर्न सफल भए । तिनमा लैंगिक समानता ऐन सन् २००६, वैवाहिक बलात्कार ऐन सन् २००६, महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारको भेदभाव उन्मूलन गर्ने महासन्धिको ऐच्छिक उपलेखको अनुमोदन सन् २००७, घरेलु हिंसा (कसुर र सजाय) ऐन सन् २००९, मानव बेचबिखन (नियन्त्रण) ऐन सन् १९८६ लाई प्रतिस्थापन गर्न बनेको मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन सन् २००७, र कार्यस्थलमा हुने यौनजन्य दुर्व्यवहार (निवारण) ऐन सन् २०१४ पर्दछन् ।

लैंगिक अधिकारको संरचना

लैंगिक र विकासबारे शब्दावलीमा परिवर्तन भए पनि माथि उल्लिखित हस्तक्षेपहरू नेपालमा विकास सम्बन्धी अझै हावी रहेको “विकासमा महिला” धारणामै आधारित छन् । यी सबै परिवर्तनलाई नवउदारवादी विचारधाराले संतृप्त गरेको विकासवादी नेपाल र सन् १९९० पछिको महिलाको पैरवीका क्रमिकताको बृहत् परिदृश्यमा हेरिनु पर्छ ।

सन् २००० को शुरूसम्म महिला अधिकार आन्दोलनको ठूलो हिस्सा महिलाको आर्थिक स्वतन्त्रता र त्यसका लागि पैतृक सम्पत्तिमा अधिकार पाउनुपर्नेमा केन्द्रित थियो । मीरा ढुंगानाका अनुसार, नेपाल जस्तो देशमा “आर्थिक अधिकार नै सबै अधिकारको मेरुदण्ड हो” (रिपब्लिका सन् २०१४ए) । आचार्यले तर्क गरेजस्तै, महिला संस्थाहरूले “महिलाको लागि आर्थिक समानताको परिस्थिति सिर्जना गर्नुपर्ने आवश्यकतामा जोड दिए ... उनीहरूले सम्पत्तिमा समान अधिकार, शिक्षा र रोजगारीमा कोटा, र राजनीतिक दल र सरकारमा आवाज राख्न पाउनुपर्ने कुरा उठाए, न कि सन् १९५० तिर जस्तो सामाजिक

न्याय र सामाजिक सुधारका कुरा” (आचार्य सन् १९९३ : ८) । अझ, गौतमले सन् १९९७ मा संकेत गरेजस्तै, यौनिक र प्रजनन अधिकारहरू विकासै ढाँचामा संरचित छन् र सुरक्षित मातृत्वका आवश्यक हस्तक्षेपमा केन्द्रित छन् । केही अपवाद बाहेक तिनीहरूले महिलाको आफ्नो शरीरमा आफ्नै अधिकार (गौतम सन् १९९७ : ३५७) को मुद्दालाई छोएका छैनन् । यसैले, महिला अधिकारबारे उठाइएका मुद्दाहरूबारे सन् २०१० मा तयार गरिएको सूचीमा महिला आन्दोलनको प्रारम्भिक चरणमा राजनीतिक प्रतिनिधित्व, सम्पत्तिमा कानूनी रूपमा समान अधिकार, नागरिकता अधिकार, र कुल गार्हस्थ उत्पादनमा महिलाको योगदान समावेश, आदि परे (आचार्य सन् २०१० : ९७)—जसलाई लैंगिक न्यायसँग सम्बन्धित मुद्दाको “पहिलो पुस्ता” भनिन्छ (भट्टराई सन् २०१०) । तिनमा यौन हिंसा विरुद्धका पहलहरूको उल्लेख गर्न छुटेको छ ।

नेपालमा सन् १९९० पछि विभिन्न खाले आन्दोलनहरूलाई विदेशी आर्थिक सहयोगले ठूलो सघाउ पुऱ्याए पनि सो दातृ सहयोगले गर्दा ती आन्दोलनमा स्पष्ट रूपमा संरचनागत र संस्थागत अवरोधहरू सिर्जित छन् । गैससबारे महिला अभियन्ता लगायतका बीचमा के सम्मति छ भने महिलाका सवालहरू “आपूर्ति-निर्देशित” छन्; दाताहरूले आफ्नै प्रवृत्ति र मुद्दाहरू छान्छन् । बलात्कार विरुद्धका क्रियाकलापहरू शुरूदेखि उठाइएका थिए तर दाताले त्यसमा सहयोग नगरेको मीना आचार्यको दाबी छ ।^५ महिला र बालिका माथिको हिंसा सम्बन्धी परियोजनाको लागि सन् १९९० दशकको मध्य र अन्तमा “साथी” नामक संस्थालाई केही सहयोग दिए पनि नेपालमा दाताहरूको र महिला अभियानको समग्र केन्द्रबिन्दु बेचबिखन विरुद्धका पहलमा थियो—जसलाई, माथि उल्लेख गरिएझैं, संरक्षणवादी अर्थमा बुझिएको थियो । त्यो पहल यौन हिंसा विरुद्धको बृहत् संघर्षबाट अलग थियो । दातामाथिको परनिर्भरताको प्रारम्भिक आलोचना गर्दा महिला केन्द्रित गैसस निश्चित लक्ष्यसहित स्थापना भएका भए पनि सहयोगको उपलब्धता र दाताको प्राथमिकता अनुसार तिनका गतिविधिहरू कसरी विचलित हुन्छन् भन्ने आचार्यले उल्लेख गरेकी छन् (आचार्य सन् १९९७ : ८२) ।

सन् १९९० को मध्यतिर सम्पत्ति माथिको महिला अधिकार सम्बन्धी आन्दोलनको असफलताका कारणबारे जे विश्लेषण—दाताहरू स्वयं बीचको असमन्वय; महत्वपूर्ण मुद्दाको प्राथमिकता सम्बन्धमा उनीहरू बीचको विवाद; र आर्थिक सहयोगको प्रतिबद्धता र वास्तविक रकम निकासो हुँदा बीचको समयको खाडल—भएको थियो तिनै कारणहरू यो पछिल्लो समस्यालाई थप जटिल बनाउनमा पनि जिम्मेवार छन् (तुलाधर र जोशी सन् १९९७) । दोहोरो दाता, अल्पकालीन परियोजना सोच, र असंगत हस्तक्षेप पनि व्यापक रूपमा प्रचारित आलोचनाहरू हुन् । उदाहरणका लागि, राज्य तहमा प्रधानमन्त्री

^५ आचार्यसँग डिसेम्बर २३, २०१४ मा गरिएको कुराकानी ।

र मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयमा अवस्थित लैंगिक हिंसा सम्बन्धी सबै सरकारी नीति र हस्तक्षेपको निरीक्षण र समन्वय गर्न सन् २००९ मा गठित लैंगिकतामा आधारित हिंसा विरुद्धको एकाइलाई सहयोग गर्ने परियोजनामा एशिया फाउन्डेसनले साझेदारी गर्‍यो । महिलाको कयौँ वर्षको पैरवीपछि स्थापित महिला आयोगको संस्थागत क्षमता अभिवृद्धि गर्ने र त्यसलाई वैधानिकता दिने अति जायज आवश्यकताको सन्दर्भमा प्रधानमन्त्रीको कार्यालयमा यसकै समानान्तर संस्थालाई दाताले आर्थिक सहयोग गर्नु शंकास्पद थियो । अधिकारको संरचना गर्नेबारे छलफलमा कम आएको तर ख्याल गर्नुपर्ने अति महत्त्वपूर्ण तथ्य के हो भने “सञ्जाल निर्माण” लाई जोड दिइए पनि वैदेशिक आर्थिक सहयोगको संरचना र सो सहयोगका लागि दातामा निर्भरता एवं प्रतिस्पर्धाले गर्दा चाहेर पनि सञ्जाल निर्माण, सूचना आदान-प्रदान, सहकार्य, र नागरिक समुदायको तथा बलियो एकीकृत आन्दोलनको निर्माणतिरको लगावमा उत्प्रेरणाको कमी रहन गयो (तामाङ सन् २००२) । “गैससबीच जस पाउनका लागि हुने झगडाले कहिलेकाहीं पीडितलाई न्याय प्राप्त गर्नमा अवरोध ल्याउने गर्छ” (ओरेक र आईएसआईएस-डब्लुआईसीसीई सन् २०११ : १३४) भन्ने मीरा हुंगानाको टिप्पणीलाई यसै सन्दर्भमा बुझिनुपर्छ ।

तथापि, अरु देशमा जस्तै नेपालमा पनि महिला विरुद्धको हिंसाका सवालहरू तुलनात्मक रूपमा नयाँ हुन् र विदेशी सहायताको संरचनाका आफ्नै चुनौतीहरू छन् । महिलाउपर हुने हिंसा विरुद्धको संघर्षमा विदेशी आर्थिक सहायतामा चल्ने गैससको मुख्य भूमिका रहेको कुरा बिर्सन मिल्दैन । सबभन्दा आधारभूत तहमा महिला, कानून र विकास मञ्च (एलएसीसी) र कानूनी सहयोग तथा परामर्श केन्द्र (एफडब्लुएलडी) जस्ता केन्द्रीय नारीवादी कानूनी संस्थाहरू—जुन महिला अधिकारको लागि सार्वजनिक सरोकारको मुद्दा मामिलामा अग्रपंक्तिमा छन्—र अर्ध-कानूनी संस्था तथा महिला मानवअधिकारवादी संस्थाको ठूलो संख्या विदेशी दाताको सहायताबाट चलेका छन् । मुद्दा दायर गर्न कानूनी सहयोग गर्नेदेखि लिएर सुरक्षित घर, स्वास्थ्योपचार, र परामर्श सेवाको साथै सीपमूलक तालिम र आय-आर्जनका क्रियाकलाप गर्नेसम्मका काम गरेर यी गैससले राज्यको रिक्तता पूर्ति गरेका छन् । तिनले दिने सेवाहरू राज्यले दिने गरेका भन्दा पनि सहज छन् भनिन्छ (युके एड र अरु सन् २०११; ओरेक र आईएसआईएस-डब्लुआईसीसीई सन् २०११ : १३२) । बलात्कारको शिकार भएकालाई न्यायको अभाव सम्बन्धी एउटा अनुसन्धानको सिलसिलामा धेरै बलात्कार पीडितहरूसँग लिइएको अन्तर्वार्तामा “गैसस वा महिला मानवअधिकार प्रतिरक्षाकर्मीहरूको कारणले मात्रै उनीहरूले बोल्ने साहस पाएको” उनीहरूले स्वीकारेका छन् (ओरेक र आईएसआईएस-डब्लुआईसीसीई सन् २०११ : १०४) ।

औपचारिक निकायहरूभन्दा गैससहरू बढी सहज र सहयोगी हुनुले यौन हिंसाको प्रचलित सांस्कृतिक संहितालाई बुझ्न जरुरी रहेको संकेत गर्दछ । साथै, महिला अधिकारमा

कानूनी परिवर्तनहरू भइसके पनि यौन हिंसा अझसम्म जारी रहनुले प्रचलित सांस्कृतिक संहिता महिलाको शरीर र त्यसको स्वामित्वबारे अझै प्रचलित अवधारणाहरूसँग सम्बन्धित छ भन्ने कुरालाई संकेत गर्छ ।

यौन हिंसाको सांस्कृतिक संहिता

राज्यतन्त्रका कुलीनहरूले ऐतिहासिक रूपमै जनताको यौनिकताको नियन्त्रणमा चासो राख्दै आएका छन् । सन् १८५४ को मुलुकी ऐनको एक-तिहाई प्रावधान अन्तरजातीय यौनिक, वैवाहिक, र सहभोजन लगायतका विषयमा राज्यले गर्ने नियमन लगायतका यौन सम्बन्धको नियन्त्रणमा केन्द्रित छ (बोकेनेक र नाइट सन् २०१२ : १२) ।

माथि उल्लेख गरिएझैं, सन् १९६३ मा संशोधित मुलुकी ऐनले जातीय भिन्नता र तहगत व्यवस्थाको भाषालाई मेटाइदियो । साथै, लिंग र जातको वास्ता नगरी राज्यका कानून सबैलाई समान रूपमा लागू गरियो । तथापि, महिला अधिकार र महिलाको शरीर सम्बन्धी पञ्चायत कालभरि र पछि भएका कानूनी परिवर्तनहरूको अझ गहिरो विश्लेषणले महिलाको यौनिकता र महिलाको शरीरमा पुरुषको स्वामित्व बारेको सांस्कृतिक अवधारणामा निरन्तरता रहेको देखाइदिएको छ । यद्यपि, महिला आन्दोलनले केही मुख्य कानूनी परिवर्तनहरूको माग गरेको र ती प्राप्त गरेको देखिन्छ । आधुनिक नेपाली राज्यमा पनि हिन्दू सांस्कृतिक मान्यताहरूमा टेकेर महिलालाई उनीहरूको यौनिक पवित्रताको आधारमा मूल्यांकन गरिन्छ । प्रजनन र वैधानिक उत्तराधिकारीको सिर्जना गर्नमा जोड दिइएकोले महिलाहरूले परिवारमा प्रमुख भूमिका खेल्छन्, त्यसैले यौन संसर्ग वैवाहिक जीवनमा मात्र स्वीकार्य हुन्छ । महिलाको शरीरमा पुरुषको स्वामित्व—जुन बिहेपछि पिताबाट पतिमा सर्छ—“इज्जत” को अवधारणाको केन्द्रमा रहेको छ, जुन महिलाको यौनिकतालाई अनुशासित र नियन्त्रण गर्न प्रयोग गरिन्छ (रेन्किन सन् २००३; लिक्टी सन् २००३) । समग्रमा, महिलाको शरीरसँग सम्बन्धित यौनिक पवित्रता, सतीत्व र इज्जत नै परिवार तथा बिहेवारीद्वारा गरिने महिलाको शरीरमा पुरुषको स्वामित्वको लागि प्रमुख अवयव हुन्, जसलाई यौन हिंसा र दण्डहीनतालाई वैधानिकता दिन र तिनलाई न्यायिक प्रणालीमा गौण महत्त्वको कोटीमा राख्न उपयोग गरिएका छन्, र गरिँदै छन् । महिलाको यौनिकताको नियन्त्रण सम्बन्धी कानूनहरूले निजत्व र गोपनीयता, गर्भपतन, नागरिकता, र रोजगारी (एफडब्लुएलडी सन् २००७ : ६२-९७) जस्ता विभिन्न प्रकारका कानूनी विषयहरू समेटे पनि यो लेख मुख्यतः पति-पत्नी, विवाह, बलात्कार, हाडनाता करणी, र हत्यासँग सम्बन्धित कानूनहरूमा केन्द्रित छ, यद्यपि यिनले अरू कानूनी विषयलाई पनि सर्वदा छुन्छन् ।

कानूनी र नारीवादी अभियन्ताहरूले कानूनमा बलात्कार सम्बन्धी समस्यापूर्ण सवालहरू उल्लेख गरेका छन् । नागरिक संहिताले “जबर्जस्ती करणी” (बलात् यौन संसर्ग) उल्लेख गरेको छ, जसमा “करणी” (लिंगको योनिमा प्रवेश) लाई प्रमुख महत्त्व दिइन्छ । तर, यो महत्त्वले महिलाहरू करणी हुन सक्ने अरू तरिकाहरूको कानूनी अस्तित्वलाई मेटाइदिन्छ, र पुरुष, बालक, तथा अन्यलिंगी व्यक्तिको करणीको अस्तित्वलाई पनि मेटाइदिन्छ । करणीको अर्थमा “बलात्कार” शब्दको प्रयोग गरिएको छैन । सांस्कृतिक संहिता कतिसम्म गहिरिएको छ भन्ने संकेत प्रचलित मुलुकी ऐनलाई संशोधन र प्रतिस्थापन गर्न कानून तथा न्याय मन्त्रालयले तयार पारेको मस्यौदा मुलुकी अपराध संहिताले^५ महिला र लेस्बियन, गे, बाइसेक्सुअल, र ट्रान्सजेण्डर^६ (एलजीबीटी) अभियन्ताको पैरवीको बाबजुद पनि यौन कार्यलाई पुरुष र महिलाबीच लिंग-योनिको संसर्ग भनी परिभाषित गरेबाट प्रस्ट हुन्छ (युएनडीपी र युएसएआइडी सन् २०१४ : २९) ।

अझ, “जबरजस्ती करणी” हो भन्ने साबित गर्न प्रतिकार गर्दाका चिह्न र प्रमाण आवश्यक पर्दछ, जसले पीडितमाथि विभिन्न सामाजिक र मनोवैज्ञानिक शक्ति प्रयोगको भूमिकालाई गौण बनाउँछ । महिलामाथि भएका शारीरिक चोटका प्रमाण पुऱ्याउने क्रममा उनीहरू अपमानजनक जाँचबाट गुज्रनु पर्ने अभियन्ताहरूले आँल्याएका छन् । यसको अन्तर्निहित सांस्कृतिक धारणा भनेको दुराचारी—इज्जतहीन र चरित्रहीन—महिलाहरू शारीरिक चोटको प्रमाण नहुने गरी बलात्कृत हुन्छन् । “यसले विचित्रको र विसंगतिपूर्ण अवस्थातिर लैजान्छ जहाँ पीडितले आफ्नो बचाउ आफैले गर्नुपर्ने हुन्छ सँगसँगै आफूमाथि दुर्व्यवहार भएको प्रमाणित गर्नुपर्छ, यदि कानूनको अगाडि आफ्नो बयान विश्वसनीय बनाउने हो भने” (ओरेक र डब्लुआईएलपीआई सन् २०११ : ९) । प्रमाण उपलब्ध गराउन नसके मञ्जुरीमा यौन सम्पर्क भएको मानिन्छ ।

माथि उल्लिखित कुरासँगै, यौन अपराधसँग सम्बन्धित कानूनहरू हेर्दा यौन अपराधलाई महिलाको आफ्नो शरीरमाथि आफ्नै नियन्त्रणको अधिकारको विरुद्धमा होइन कि बरु उनको चरित्र र इज्जतमाथि दाग लगाउने अपराधपूर्ण कार्यको अर्थमा चित्रण गरिएको छ । उदाहरणका लागि, त्यहाँ एउटा धारा छ जसमा बलात्कृत महिलाले बलात्कार भएको एक घण्टामा बलात्कारीको हत्या गरेमा उनीमाथि आरोप लगाइँदैन । घटना भएको एक घण्टापछि हत्या गरेमा त्यसलाई हत्या मानिन्छ र ५,००० रुपैयाँसम्म जरिवाना र/वा १० वर्ष सम्मको कैद हुन्छ । पुराना मुद्दाहरूको प्रसंग दिँदै मुलुकी ऐन सम्बन्धी पाठ्यपुस्तकको

^५ हाल यो संहिता पारित भइसकेको छ ।

^६ नेपालमा समलिंगी सम्बन्ध वा एलजीबीटी पहिचान अपराधिक कार्य होइन, तर “पशु करणीको” महलमा भएको (अपरिभाषित) “अप्राकृतिक मैथुन” तिरको अस्पष्ट संकेतलाई एलजीबीटी व्यक्तिविरुद्ध प्रयोग गरिन सक्छ ।

एउटा टिप्पणी खण्डमा एक पुरुष लेखकले व्याख्या गरेका छन् कि बलात्कार मानिनको लागि शारीरिक रूपमा भएभरको प्रतिरोध गरेर पनि उनी आफ्नो सतीत्व वा यौनिक पवित्रता बचाउन नसक्ने स्थितिमा हुनुपर्छ । ती लेखकले आत्मरक्षाको अधिकारको व्याख्या गरे पनि यो व्याख्या सो टिप्पणीभन्दा धेरै टाढाको पाठमा गरिएको छ (श्रेष्ठ २०४९ : ५९३) । महिलाले आफ्नो यौनिक सतीत्वको रक्षार्थ गरिएको हत्यामा राज्यले त्यसलाई माफी दिन इच्छुक रहेको कुरामा यहाँ जोड दिइएको छ । बलात्कारको सांस्कृतिक तर्कमा, “बलात्कार यसकारण मात्र अपराध हो कि यसले महिलाको सतीत्व र पवित्रतामाथि प्रहार गर्छ ... कानूनले यौन संसर्गमा मञ्जुरीको अधिकारभन्दा पनि सतीत्वलाई प्राथमिकता दिएको छ” (एफडब्लुएलडी सन् २००७ : ७५) ।

इज्जतको ठीक यही तर्क हो जसले (सन् २०१६ अक्टोबरसम्म) बलात्कारको घटना भएको ३५ दिन भित्रमा महिलाले घटना दर्ता गर्नुपर्ने कानूनी आवश्यकतामा जोड दिएको थियो । अभियन्ताहरू सामान्यतः यो छोटो समयवधि राखिएकोमा निन्दा गर्छन् । अपराधको प्रकृति र नेपालको जस्तो समाजमा यसले महिलामा पार्ने प्रभाव तथा आवश्यक उपकरण र कर्मचारी सहितको मेडिकल सुविधाको पहुँचको विषयलाई हेर्दा यो अवधि अपुग हो भन्ने तिनको तर्क छ ।^७ यसमा इज्जतदार महिलाले आफ्नो इज्जतको लागि बलात्कारीलाई जसरी तुरुन्त मार्छन्, त्यसरी नै उनले सो अपराधको सूचना पनि तुरुन्तै दिन्छन् भन्ने मान्यता लुकेको छ ।

अपराधको आघात र चोट बाहेक पनि महिलालाई के धर्मसंकट छ भने प्रहरीलाई यौन हिंसाको जानकारी गराउँदा यो सार्वजनिक हुन्छ र सार्वजनिक भएपछि उनको प्रतिष्ठामा आँच पुग्छ । यसले मौनताको संस्कृतिलाई जन्म दिन्छ । इज्जतको दृष्टिकोणबाट चरित्रवान् महिलाले यौनबारे कुरा गर्नु वर्जित मात्र होइन, यसलाई कुनै रूपमा सार्वजनिक गर्नुले प्रतिष्ठामा खतरा पुग्छ । यस्तो मान्यता अनुसार अपराध महिलाको शारीरिक अक्षुण्णतामाथि होइन, बरु उनको इज्जतमाथि हो । अझ इज्जतको प्रश्न महिला आफ्नै मात्र होइन कि उनको परिवार—विशेष गरी उनको पिता र पति—माथिको पनि हो । बलात्कार-पीडित महिलाहरूको न्यायमा पहुँच बारेको एक अध्ययन अनुसार, “महिला र केटीको पवित्रता एवं सतीत्व उनको परिवारको समुदाय र समाजमा प्रतिष्ठा तथा दर्जाको पहिचान हो” (ओरेक र आईएसआईएस-डब्लुआईसीसीई सन् २०११ : ११) । इज्जत र गोपनियता बचाइराख्नुपर्ने मान्यताले गर्दा मुद्दा हाल्नुभन्दा पनि आर्थिक लेनदेन सजिलो विकल्प भएको छ (रिपब्लिका सन् २०१४बी) ।

^७ लैंगिक समानता कायम गर्न तथा लैंगिक हिंसा अन्त्य गर्ने सम्बन्धमा केही नेपाल ऐनलाई संशोधन गर्ने ऐन २०१५ ले म्यादलाई १८० दिनसम्म बढाएको छ, जुन अझै पनि अपुग छ र अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड अनुसारको छैन ।

“नैतिक चरित्र” र “पवित्रता” मा दिइएको जोड अरू समस्यापूर्ण कानूनी मुद्दामा पनि स्पष्ट देखिन्छ। उदाहरणका लागि, हाडनाता करणीमा, परिवारभित्रै दोहो-न्याएर हुने बलात्कारको अपराधमा सजाय पहिलोपटक हुने बलात्कारमा भन्दा घटेको छ। यसले बलात्कारीलाई थप प्रोत्साहन त गर्छ नै, पहिल्यै बलात्कृत भइसकेकोले तिनै महिलामाथि दोस्रो पटक हुने बलात्कार कम गम्भीर छ भन्ने संकेत पनि गर्छ। किनभने, पीडित पहिल्यै “पतन” भइसकेको छ (ओरेक र डब्लुआईएलपीआई सन् २०११ : १२)। “चरित्र” को नैतिक मूल्यांकन सन् २००२ भन्दा पहिलेका कानूनमा प्रस्टै देखिन्छ, जसमा देहव्यापारीलाई बलात्कार गर्ने पुरुषलाई सजाय स्वरूप रु. ५०० जरिवाना वा एक वर्ष सम्मको कैद तोकिएको थियो। यद्यपि, अरू महिला/बालिकाउपर अपराध भए ५-१५ वर्ष कैदको व्यवस्था थियो। अभियन्ताहरूको सफल हस्तक्षेपपछि सन् २००२ मा मुलुकी ऐनको एघारौँ संशोधन गर्दा देहव्यापारी सम्बन्धी सो प्रावधान हटाइएको छ। र, अब सबै महिलामाथि हुने त्यस्तो अपराधको हकमा समान सजायको व्यवस्था छ। तथापि, यो प्रस्ट छ कि महिला विरुद्धको यौन हिंसा सम्बन्धी यी धाराहरूको निहितार्थ महिलाको चरित्र र व्यवहारको मूल्यांकन गर्नु हो—न कि यौन हिंसा कार्यलाई अपराध मान्नु।

देहव्यापारीमाथि हुने बलात्कारका सम्बन्धमा मुलुकी ऐनको एघारौँ संशोधन गर्दा प्राप्त सफलतामा टेकेर अभियन्ताहरू वैवाहिक बलात्कारलाई पनि अपराधको मान्यता दिन सफल भए (एफडब्लुएलडी सन् २००७ : ७७)। वैवाहिक बलात्कार सम्बन्धी सन् २००६ को ऐतिहासिक कानूनले महिलाको शरीरउपर पुरुषको स्वामित्वको मान्यतालाई र यौनकार्य पत्नीको कर्तव्य हो भन्ने मान्यतालाई तोडिदिएको छ। सन् २००२ मा पहिलो पटक अधिवक्ता मीरा ढुंगानाद्वारा पेश गरिएको रिट निवेदनमा उनले आफ्ना तर्कमा “संवेदनशील” भाषा प्रयोग गरेर महिलाहरू सार्वजनिक वृत्तदेखि डराउँछन् तर आफ्नो घरमा कम्तीमा सुरक्षित हुनुपर्छ भन्नेमा जोड दिएकी थिइन्।^५ वैवाहिक बलात्कार सम्बन्धी सर्वोच्च अदालतको फैसलामा बलात्कार अपराधको गम्भीरतामा जोड दिइएको थियो—“बलात्कार महिलाको मानवअधिकार हनन् हुने गरी गरिने एउटा अमानवीय कार्य हो र यसले पीडित महिलाको व्यक्तिगत स्वतन्त्रता र आत्मनिर्णयको अधिकारमा गम्भीर असर पार्छ” (चापागाईं सन् २०१२ : १०९)।

तथापि, वैवाहिक बलात्कारको यो नयाँ कानूनले महिलाको आफ्नो शरीर माथिको स्वामित्व र अधिकार विरुद्ध हिन्दू पुरुष राज्य-कुलीनहरूको प्रतिरोधलाई राम्ररी उजागर गरेको छ। बलात्कारमा १५ वर्ष सम्मको कैद सजाय हुने व्यवस्था भए पनि, वैवाहिक बलात्कारमा जमानीको विकल्प सहित ३ देखि ६ महिना सम्मको कैद सजाय तोकेको छ। यस्तो नाम मात्रको सजायले यो खासमा अपराध होइन भन्ने धारणालाई बढावा

^५ ढुंगानासँग डिसेम्बर २३, २०१४ मा गरिएको कुराकानी।

दिन्छ, जसले मुख्यतया: महिलाको शरीरमाथि पुरुषको अधिकारलाई पुनरुक्ति गरेर बलको प्रयोगलाई वैधता दिन्छ। महिला माथिको यस्तो खतरालाई बुझेर सम्बन्ध विच्छेदको प्रक्रिया शुरू नभएमा महिलाहरू यो कानूनको अस्तित्वबारे जानकार भएर पनि यसलाई प्रयोग गर्न अनिच्छुक हुनेछन् भन्ने अधिवक्ताहरूले उल्लेख गरेका छन्। एफडब्लुएलडीले सन् २००८ मा दायर गरेको रिट निवेदनमा सर्वोच्च अदालतले वैवाहिक बलात्कारको सजायमा पुनर्विचार गर्न आदेश दिएको थियो, तर आजसम्म कुनै परिमार्जित विधेयक आएको छैन।

नेपालको कानूनमा बलात्कारलाई परिभाषित गर्ने र बलात्कारको सांस्कृतिक अवधारणा निर्माण गर्ने काममा दुई तत्त्व महत्त्वपूर्ण छन्। पहिलो, पीडितको उमेर अनुसार बलात्कारीको कैदको समयमा भिन्नता “मञ्जुरी” को समस्यापूर्ण धारणालाई जारी राख्न महत्त्वपूर्ण रहेको छ। दोस्रो, “योनिमा लिंग केही मात्रमा प्रवेश गरेको रहेछ भने ... करणी गरेको मानिनेछ” भन्ने परिभाषाले बलात्कारको अपराधलाई सीमित पार्न खोजेको छ (चापागाईं सन् २०१२ : १०८)। विद्यमान कानून अनुसार, पीडितको उमेर बढेसँगै बलात्कारीको सजाय घट्छ। विशेष गरी, अरू देशमा जस्तै, नाबालिकालाई बलात्कार गर्ने व्यक्तिको सजायमा फरक-फरक प्रावधानहरू छन्। दोहोर्‍याएर भन्नु पर्दा, योनिमा जोड दिइएकोले सम्बन्धित नेपाली कानूनले (नाबालिक होइन) बालिका र (व्यक्ति होइन) महिला भनी किटान गरेका छन्। उमेर १० वर्षभन्दा कम भएकी बालिकाको बलात्कारमा १०-१५ वर्षको कैद सजाय हुन्छ। तथापि, बलात्कारीलाई कम सजाय हुने अरू वर्गका पीडित बालिका/महिला पनि छन्। उदाहरणका लागि १०-१४ वर्षकी पीडितको हकमा अपराधीलाई ८-१२ वर्षको कैद सजाय हुन्छ; १४-१६ वर्षकी पीडितको हकमा ६-१० वर्षको कैद सजाय हुन्छ भने, २० वर्षभन्दा माथिकी पीडितको हकमा ५-७ वर्षको मात्र कैद सजाय हुन्छ।

पीडितको उमेर अनुसार अपराधीलाई सजाय दिएर माथिको वर्गीकरणले अपराधको गाम्भीर्यतालाई प्रस्टै इन्कार गरेको छ। उमेरको वर्गीकरण र नाबालिकाको संरक्षणको व्याख्या गर्दै एक महिला अधिवक्ताले एउटा अन्तर्वार्तामा भनेकी छन्, “नाबालिकाबाट मञ्जुरी पाउने प्रश्नै आउँदैन” (रिपब्लिक सन् २०१४)। यहाँ मुख्य कुरा माथिल्लो उमेर-समूहका पीडितले कुन हदसम्म मञ्जुरी दिए वा दिएनन् भन्ने भित्री प्रश्न हो। तसर्थ, पीडितलाई दोष दिने प्रवृत्तिसँगै, बालिका/महिलाले आफ्नो उमेर बढेसँगै आफ्नो यौनिकताको रक्षा गर्न अझ बढी उत्तरदायी हुनुपर्छ भन्ने मान्यता रहेको छ। एघारौँ संशोधनमा संशोधित बलात्कार सम्बन्धी अरू दफासँग—“सामूहिक रूपमा जबर्जस्ती करणी गर्ने, गर्भवती, अशक्त वा अपांग महिलालाई जबर्जस्ती करणी गर्नेलाई थप पाँच वर्ष कैद गर्नुपर्छ”—यसलाई पढ्दा, यी थपिएका प्रावधानहरू अझ समस्यापूर्ण देखिन्छन्। इज्जतसित यसलाई जोडेर हेर्दा, अरू व्यक्ति, अपांगता, वा अरू कारणले “अशक्त” नभएकाहरूले—अर्थात्, सामान्य महिलाले—एक वा अर्को रूपमा मञ्जुरी दिएको हुनुपर्ने रहेछ, जसले परिणामतः महिलाको बलात्कारलाई

अपराध मान्दैन । यी संशोधनहरू भर्खरै र महिलाको चैरवीको प्रतिक्रिया स्वरूप गरिएकाले यी नयाँ कानूनको पुरानो अभिप्रायबारे निरन्तर पुनर्विचार गर्नुपर्नेतर्फ यसले इंगित गर्छ ।

महिला माथिको यौन हिंसाको इतिहास र कानूनी व्यवस्थाका गहिरा अर्थहरूभन्दा पर गएर जे कानून छन् त्यसको व्यावहारिक प्रयोगमा—अर्थात् यसको प्रक्रियामा—आउने चुनौतीहरूलाई बुझ्न आवश्यक छ । बलात्कारको मुद्दामा पुरानो ३५ दिनभित्र (र हाल १८० दिनसम्म बढाइएको) नालिसको म्याद यसको केन्द्रमा रहेको छ, जसले वास्तवमा न्यायमा अवरोध गर्छ र दण्डहीनतालाई बढावा दिन्छ । सो आक्रमणबाट शारीरिक र मानसिक रूपमा पुनर्लाभ हुने क्षमताको सवाल बाहेक, नेपालको भौगोलिक दुर्गमता र आवश्यक शारीरिक जाँच, र वीर्य, नड, रौँ आदिको फरेन्सिक परीक्षण र उपकरण तथा दक्षतायुक्त अस्पतालमा पहुँचले यो म्यादलाई अति नै सीमित गर्छ (ओरेक र डब्लुआईएलपीआई सन् २०११ : ३५) । मेडिकल रिपोर्ट नभएकोले प्रहरीले उजुरी नै जाहेरी दर्ता गर्न इन्कार गरेका विशेष घटनाहरू र “जारी दखास्त” को अभावमा डाक्टरले फरेन्सिक परीक्षण गर्न इन्कार गरेका घटना प्रकाशित भएका छन् (टीआरआईएएल र अरू सन् २०१३ : २८) । अझ, महिला प्रहरीले पीडितका बयान लिने कानूनी प्रावधानलाई अभियन्ताहरूले सुनिश्चित गरे पनि आवश्यक कर्मचारीको उपलब्धतामा वास्तविक कार्यान्वयन भर पर्छ । प्रायः पुरुष प्रहरीले पीडितको बयान लिने र यस्ता जाँचबुझ गर्ने अध्ययनहरूले देखाएका छन् (एजेएआर सन् २००७ : १३) । घटनाहरू प्रहरीमा दर्ता गरिए पनि प्रहरी र अभियोजनकर्ताले आवश्यक सबै जाँचबुझ पूरा गर्न र अभियोग-फाराम भर्न यो समयवाधि सीमित छ, जसले सफल अभियोजनको सम्भावनालाई क्षीण गरिदिन्छ (चापागाई सन् २०१२ : ११४, ११८) । पीडित र साक्षीको सुरक्षाको अभाव दण्डहीनतामा योगदान दिने अर्को कारक तत्त्व हो । एउटा प्रतिवेदन अनुसार, “नेपालमा अत्यधिक पितृसत्ता रहेकोले साक्षीहरूले धम्की र बहिष्कार भोग्नुपर्छ, जसको परिणाम स्वरूप उनीहरू कानूनी प्रक्रियाप्रति प्रतिकूल हुन थाल्छन्” (ओरेक र डब्लुआईएलपीआई सन् २०११ : ३९-४०) । अझ, लैंगिक समानता ऐन, सन् २००६ ले बलात्कारका पीडितलाई क्षतिपूर्तिको व्यवस्था गरे पनि क्षतिपूर्तिका तौर-तरीका अस्पष्ट छन् र यसको स्वविवेकको अधिकार न्यायाधीशलाई दिइएको छ (कटुवाल सन् २०१२ : १२६, १२८) ।

महत्त्वपूर्ण कुरा, एलएसीसीले सन् २००८ मा हालको सार्वजनिक सरोकारको मुद्दाको प्रतिक्रियामा सर्वोच्च अदालतले सन् २००८ जुलाईमा कानूनी म्यादलाई ४५ दिनसम्म बढाउन सरकारलाई निर्देशन दियो । यो पछिल्लो निर्णयमा र अर्को मुद्दाको प्रतिक्रियामा टेकेर सर्वोच्च अदालतले सन् २००९ को फेब्रुअरीमा सो ४५-दिने म्यादलाई कार्यान्वयन नगर्न फेरि अर्को निर्देशन दियो (चापागाई सन् २०१२ : ११६) । तथापि, लिखित कानून र अदालतको निर्देशनको कार्यान्वयन कमजोर छ । विभिन्न सरकारहरूले अदालतको निर्देशनको पालन

गर्न देखाएको अनिच्छाले बृहत्तर संस्थागत संरचना र प्रक्रियाहरूलाई बुझनुपर्ने आवश्यकता औँल्याउँछ । यस्तो विश्लेषणको लागि समग्र रूपमा महिलाको अधिकार र विशेष रूपमा महिलामाथि हुने यौन हिंसाको परम्परागत ढाँचालाई व्यापक बनाउन आवश्यक छ ।

लोकतान्त्रिक राज्यमा मौलाएको दण्डहीनताको जरो

राष्ट्रिय रूपमा प्रख्यात नारीवादी प्राज्ञ मीना आचार्यले महिला आन्दोलनबारे पछिल्लो (सन् २०१० को) प्रकाशनमा उनले लेखेकी छन् : सन् १९९१ र सन् २००४ को अवधिमा सरकारहरू अझ बढी उदार भए, र यी वर्षमा “नारीवादी चेतनामा उल्लेख्य उभार देखियो ।” परिणामतः “लैंगिक समानता” मा काम गर्ने गैसस फस्टाए; राजनीतिक दलमा र तिनका भगिनी संगठनमा महिलाहरूको संख्या बढे; र जीविकोपार्जन तथा लघुवित्तमा मात्र होइन बरु “लैंगिक समानता र सशक्तीकरण” मा पनि सामाजिक आन्दोलनहरू भए (आचार्य सन् २०१० : ९२, ९३) ।

महिला आन्दोलनको प्रगतिको यो कथन—जुन सन् १९९० पछिको गतिशीलताको चित्रणमा प्रबल छ—बृहत्तर शक्ति सम्बन्ध, संस्थागत विकास, र राज्यको संस्थागत संरचनामा आएको रूपान्तरणबाट अलग छ, जुन नेपालमा यौन हिंसा र दण्डहीनताको बुझाइको लागि केन्द्रबिन्दु हो । यहाँ सम्झनुपर्ने मूल कुरा के छ भने, जसै नयाँ लोकतान्त्रिक संस्थाहरू स्थापित हुँदै गए, तिनीहरू राजनीतिक दलहरूद्वारा कमजोर पारिनु शुरू भए । सन् १९९० पछिको नेपाली काँग्रेसले नेतृत्व गरेको पहिलो निर्वाचित सरकारबाटै दलहरूले राजनीतीकरण मार्फत आफ्नो प्रभाव फैलाउन खोजे । दलका सदस्यहरूले विगतका उनीहरूको संघर्ष र त्यागको कारण शक्ति, हैसियत, र सौभाग्यलाई आफ्नो अधिकार ठाने (हाछेथु सन् २००८ : १५५) । बढ्दो चुनावी खर्च र अस्थिर सरकारहरूले गर्दा—सन् १९९० र सन् २००२ बीचमा १२ ओटा सरकारहरू बने—आफ्नो सरकारको आयु अनिश्चित भएकाले सत्तासीन दलहरूले राज्यको ढुकुटी दोहन गर्न थाले । राजनीतिक दलहरू निरन्तर अत्यन्तै केन्द्रीकृत ढंगले सञ्चालन भए, र माथिल्लो तहमा पुराना पुस्ताकै पकडले परिवर्तनको सम्भावनालाई सीमित गरिदियो । राजनीतिक शक्तिको स्रोत संस्थागत हुनुभन्दा पनि व्यक्तिमा निहित भए, र वंश परम्परा तथा हाकिम-कारिन्दा सम्बन्ध सबै राजनीतिक संस्थाहरूमा हावी भयो । समग्रमा, बहुदलीय लोकतन्त्रको पहिलो दशक उच्च स्तरको भ्रष्टाचार र कमजोर बनाइएको औपचारिक नियन्त्रण संस्थाहरूद्वारा परिचित भयो ।

सन् २०११ को एउटा अध्ययनले आज सम्मको निरन्तर प्रभावलाई देखाएको छ, जसलाई द्वन्द्व र लामो संक्रमण कालले बढायो : “राजनीतिक दलहरूले मलजल गरेका अपराधीकरण र राजनीतिक पात्रहरूले कानून पालना गराउने र न्यायिक संस्थाहरूलाई गरेको उक्साहट र तिनको अवमूल्यन सँगसँगै आउने दण्डहीनताले यी संस्थाहरू मात्र

होइन, राज्यको लोकतान्त्रिक आधार र अन्ततोगत्वा राज्यको वैधानिकतालाई नै समाप्त परिदिन्छ” (युके एड र अरू सन् २०११) । यसको मुख्य उदाहरण मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघनको अनुसन्धान गर्न गठित विभिन्न जाँचबुझ आयोगमा देख्न सकिन्छ । यसमा मल्लिक आयोग र रायमाझी आयोग पर्दछन्, जुन राज्य शक्तिको अत्यधिक प्रयोग र दुरुपयोगको अनुसन्धानको लागि क्रमशः सन् १९९० र सन् २००६ का जनआन्दोलनहरू पछि बनेका थिए । सन् २०१२ को न्यायाधीशहरूको अन्तर्राष्ट्रिय कमिटी (आईसीजे) को प्रतिवेदन अनुसार, यी आयोगहरूले “मानवअधिकार हनन् र अपराधको अनुसन्धानलाई फौजदारी कानूनी प्रक्रियाबाट राजनीतिक हस्तक्षेप र तिकडमको जोखिम रहेको तदर्थ संयन्त्रतिर मोडेर दण्डहीनता प्रवर्द्धन गरे” (आईसीजे सन् २०१२ : आई) । साँच्चै, सन् १९९० को जनआन्दोलनका दमनकारी कहलिएकाहरूमाथि लागेका आपराधिक मुद्दाको फिर्तीले सन् १९९० पछिको नयाँ लोकतान्त्रिक व्यवस्थामा तुरुन्तै एउटा नजिर बसाल्यो । राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानून अनुसारका गम्भीर मानवअधिकार हननमा जिम्मेवारहरूलाई कानूनको कठघरामा उभ्याउन सबै आयोगहरू असफल भएका छन् । प्रतिवेदन थप्छ : “आयोगहरूको असफलताका बाबजुद पनि पुनः आयोगकै माग हुनुले फौजदारी न्याय प्रणालीको स्वतन्त्रता र प्रभावकारिताप्रति अविश्वासलाई दर्शाउनुका साथै राजनीतिक व्यक्ति संलग्न भएका वा राजनीतिक परिणाम हुन सक्ने घटनाहरूलाई निष्पक्ष निरूपण गर्ने क्षमताको अभावतर्फ संकेत गर्छ” (आईसीजे सन् २०१२ : आई) । अपराधको राजनीतीकरण र फौजदारी मुद्दाहरूको फिर्तीले कानूनी कारबाहीबाट उन्मुक्तिलाई सुनिश्चित गर्छ ।

फौजदारी न्याय प्रणालीको राजनीतीकरणलाई यो तथ्यको आलोकमा हेर्न जरुरी छ : सन् १९९० पछिको नेपालले पुरानो एकतन्त्रीय राजनीतिक व्यवस्थामा अपराधलाई भन्दा पनि राजनीतिक विपक्षीलाई नियन्त्रण गर्न डिजाइन गरिएको नियमन र न्याय संयन्त्रको विरासत बोक्थो । केही परिवर्तनका बाबजुद यी संरचनाहरू मूलतः आम जनताको पहुँचबाट धेरै टाढा छन् र ती नागरिकप्रति उत्तरदायी नभएको जनअनुभूति छ । न्याय प्रणाली सञ्चालनमा सरकारको मुख्य कानूनी सल्लाहकार र सरकारको तर्फबाट अदालतमा मुद्दा शुरू गर्ने द्वैध भूमिका रहेकोले महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको मुख्य भूमिका हुन्छ । महान्यायाधिवक्तामा राजनीतिक नियुक्ति गरिन्छ, र महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले मुद्दा फिर्ता लिने सिफारिस गर्न (गृह मन्त्रालय र मन्त्रीपरिषद्सँगै) महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ । मन्त्रिपरिषद्ले “राजनीतिक रूपमा संलग्न व्यक्तिहरूलाई फौजदारी जवाफदेहीताबाट बचाउन प्रभावकारी रूपमा सघाएको छ, जसले वास्तवमा गम्भीर अपराधका सयौँ दोषीहरूलाई उन्मुक्ति दिने नीतिको प्रवर्द्धन गरेको छ ... र वर्तमानको दण्डहीनताको संस्कृतिलाई पार गरेर निष्पक्षता र कानूनी शासनमा आधारित बलियो न्याय प्रणालीमा जाने प्रयासहरूमा अवरोध गरेको छ” (युके एड र अरू सन् २०११) ।

नेपाल प्रहरीले पनि दण्डहीनतालाई प्रश्रय दिनमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ । प्रहरीले “जाही दर्खास्त” दर्ता गर्न इन्कार गर्नाले धेरै मुद्दाहरू न्याय प्रणालीमा छिर्न असफल हुन्छन् । विशेष गरी, यसो हुनाको कारण यो कार्य सुरक्षा बलका सदस्यसँग सम्बन्धित भएकोले हो (ओएचसीएचआर सन् २०११ : ५) । अझ, राजनीतिक र अपराधिक प्रभावको अधीनमा प्रहरी पर्ने र प्रहरीमा व्यावसायिक संस्कृतिमा व्यापक परिवर्तनका साथै संस्थागत सुधार पनि जरूरी भएको विश्वास गरिन्छ (युके एड र अरू सन् २०११) ।

यही संस्थागत सन्दर्भमा नै महिला विरुद्ध यौन हिंसामा, र माथि उल्लिखित बलात्कारका सांस्कृतिक मान्यतामा राज्यको प्रतिक्रियालाई हेरिनु पर्छ । सामान्यतया, गरीब र सीमान्तकृतजनले औपचारिक न्याय क्षेत्रको उपयोग गर्दैनन्—समय, मूल्य, र पक्षपातको अनुभूतिले राज्यका निकाय प्रतिको ऐतिहासिक अनिच्छाले गर्दा (युके एड र अरू सन् २०११ : ५१) । सन् २०१३ मा गरिएको एउटा नागरिक सर्वेक्षणमा ७३ प्रतिशत उत्तरदाताले प्रहरीले वर्गको आधारमा भेदभाव गर्ने धारणा राखेका थिए । सन् २०११ को युनाइटेड स्टेट्स इन्स्टिच्यूट अफ पीसले गरेको अध्ययनले समूहगत रूपमा गरीब, दलित, र महिलाले नेपाल प्रहरीबाट कम सहयोग पाउँछन् भन्ने देखाएको छ । सन् २००७ को अर्को अध्ययनले पीडितहरू आर्थिक र सामाजिक रूपले कमजोर पृष्ठभूमिका हुँदा जाँचबुझहरू प्रायः शिष्ट नहुने देखाएको छ (एजेएआर सन् २००७) । राजनीतीकरण र विधिको शासन कमजोर भएको सन्दर्भमा बुझनुपर्ने महत्त्वपूर्ण कुरा के छ भने “पीडितहरू महिला हुने फौजदारी मुद्दाहरू—उदाहरणका लागि कुटपिट, बलात्कार, मानव बेचबिखन, बहुविवाह, र अन्य मुद्दाहरू—राजनीतिक धम्की र भयको कारणले प्रायः फिर्ता लिइन्छन्” (इन्टरनेशनल अलर्ट सन् २०१२ : ५१) ।

माथि उल्लेख गरिएझैं, औपचारिक कानूनी प्रणालीमा पहुँचको लागि चाहिने प्रारम्भिक “जाहेरी दर्खास्त” दर्ता गर्न प्रहरीको इन्कार गर्दा धेरै मुद्दाले न्यायप्रणालीभित्र प्रवेश पाउँदैनन् । कलंकको डर, कानूनी प्रक्रियामा जानको लागि पुरुष नातेदारको भर, कानूनी सहायताका स्रोत तथा वैकल्पिक सुरक्षित आश्रयको अभाव, र प्रतिशोधको डर बाहेक प्रहरीको उदासिनताको कारणले पनि महिलाले विरलै उजुरी हाल्ने विश्लेषणहरूले देखाएका छन् (चापागाई सन् २०१२ : १०७) । नेपालमा भएका महिला विरुद्धका हिंसाको प्रतिक्रियाबारे सन् २०१३ को एउटा अध्ययनले देखाएको छ : “दोषीलाई न्यूनतम सजाय तोकिएका मुद्दाहरूमा पीडकलाई खोज्न प्रहरीले लाभदायक ठान्दैन” (युके एड र अरू सन् २०१४) । राज्य कानूनतः समान सुरक्षा र न्यायमा समान पहुँच दिन असमर्थ र अनिच्छुक भए पनि “जाहेरी दर्खास्त” दर्ता गर्न नमान्ने प्रहरीलाई कुनै दण्ड दिइँदैन (ओएचसीएचआर सन् २०११ : ५२) । संस्कृतिमा आधारित लैंगिकृत र अन्य तहगत विचारधाराहरूले कसलाई सुरक्षा गरिन्छ वा कसलाई गरिँदैन र को अपराधी हो वा होइन

भन्ने जानकारी दिन्छ। दण्डहीनता हटाउने, विधिको शासन बलियो बनाउने, र भेदभावमा परेका पीडितलाई न्यायको प्रत्याभूति गर्नेबीच आधारभूत सम्बन्ध हुन्छ (ओएचसीएचआर सन् २०११ : ५२)।

यौन हिंसा मुद्दाको अभियोगबारे प्राविधिक र प्रक्रियागत विषय बाहेक न्यायपालिकामा माथिल्लो जात (७८%) र पुरुष (८६%) हावी रहेको सन् २०१३ को एउटा प्रतिवेदनले भनेको छ (नेशनल जुडिसियल एकेडेमी सन् २०१३)। “जेण्डर र न्यायाधीश” बारे सन् २००० को एउटा अध्ययनले यी तथ्य फेला पार्‍यो—६६ प्रतिशत न्यायाधीशले महिलामाथि हुने हिंसामा महिला आफै भागिदार छन् भन्ने विश्वास गर्छन्; ६९ प्रतिशत न्यायाधीशले “भड्किलो पहिरन” यौन हिंसा निम्ताउने कारण हुन सक्छ भन्ने ठान्छन्; पत्नीलाई एक थप्पड हान्नु स्वीकार्य छ, एक वा दुई थप्पडलाई क्रूरता भन्न सकिन्न, कहिलेकाहीँ यो आवश्यक हुन आउँछ” भन्ने प्रायः न्यायाधीशहरू ठान्छन् (बेलवासे र प्याकुरेल सन् २०००)। लैंगिक संस्कृतिक मान्यता प्रहरीदेखि अदालतसम्म—महिला अधिकारलाई संवर्द्धन र संरक्षण गर्न बनेका निकायमा—पसेको छ र तिनले महिलाप्रति घृणा, दोषारोपण, र शंकालाई प्रोत्साहन गर्छन्, र फलतः दण्डहीनतालाई प्रवर्द्धन गर्छन्।

पूर्व प्रहरी नायब महानिरीक्षक पार्वती थापा मगरले महिला प्रहरी अधिकारीको अभावलाई^९ जोड दिनुको अतिरिक्त प्रहरी बलभित्रै लैंगिक संवेदनशीलताको खाँचो पनि आँल्याएकी थिइन्।^{१०} सन् २००९ मा अछाम जिल्ला प्रहरी कार्यालयकी प्रहरी हवलदार सुन्तली धामी रात्रि सेवामा खटिँदा आफ्ना तीन पुरुष सहकर्मीहरूद्वारा उनीमाथि भएको अति चर्चित बलात्कारलाई प्रहरी भित्रको संस्कृतिको उदाहरणको रूपमा उनले पेश गरेकी थिइन्। ती तीन जनालाई पछि दोषी ठहर्‍याइयो। घटनामा संलग्न विरुद्ध धामीले मुद्दा दर्ता गरेपछि पनि नेपाल प्रहरीका उच्चपदस्थ कर्मचारीहरूले सो बलात्कारको आरोपलाई अस्वीकार गरेका थिए। वास्तवमा धामीलाई समर्थन गरेको परिणाम स्वरूप आफूलाई सरुवा गरिएको थापा मगरको दाबी थियो। प्रहरी बलभित्र यौन दुर्व्यवहार बारेको सन् २०१२ को आन्तरिक सर्वेक्षणले ३४ प्रतिशत महिलाले यौन दुर्व्यवहार भोग्नुपरेको कुरा उद्घाटित गरेको थियो। तीन प्रतिशत उत्तरदाताले पुरुष सहकर्मीले संवेदनशील अंगमा छोएको वा छुन कोशिश गरेको र दुई प्रतिशतले बलात्कारको प्रयास गरेको बताएका थिए। ४० प्रतिशत उत्तरदाताले आफूले झेलेको दुर्व्यवहारबारे बताएनन्, जसलाई प्रकारान्तरले गोप्य प्रतिवेदन माथिको एउटा राष्ट्रिय दैनिकको सम्पादकीयमा टिप्पणी गरियो, “शायद

^९ थापा मगरले सन् २०१४ मा “सुरक्षा बलमा महिलाको प्रतिनिधित्व” विषयमा मार्टिन चौतारीमा दिएको प्रस्तुति।

^{१०} जुन २०१४ को तथ्यांक अनुसार नेपाल प्रहरीका कुल ६७,००० जनमध्ये ४,१०० जना (अर्थात् ६%) महिला छन् (पाण्डे सन् २०१४)।

यसलाई यो तथ्यले व्याख्या गर्न सकिन्छ कि, जसले उजुरी गर्न साहस गरे, तीमध्ये ५८ प्रतिशत त्यसको समाधान र नतिजाप्रति बेखुसी थिए” (द काठमाडौं पोष्ट सन् २०१२) । यहाँ महिला नागरिकको सुरक्षा गर्न जिम्मेवार राज्यको निकायभित्रै यौन हिंसा र दोषीको उन्मुक्तिको सामान्यीकरण भएको कुरा प्रस्ट छ ।

यौन हिंसा र दण्डहीनताको व्यापक सन्दर्भमा राखेर हेर्दा संरचनागत भेदभावले जनजाति, दलित, मधेशी, मुस्लिम, र गरीब जस्ता विभिन्न पहिचान भएका (इन्टरसेक्सनल) महिलाहरूको जीवनलाई अझै पनि प्रभावित गरेको छ । यसले न्यायमा उनीहरूको पहुँचलाई रोकेको छ, जसले बहिष्करण, गरीबी, र दण्डहीनतालाई बढावा दिन्छ । अझ विशेष गरी, महिला र दलितको लागि, उनीहरू विरुद्ध गरिने हिंसा (महिलाको लागि) “पारिवारिक मामिला” को “निजी वृत्त” सँग सम्बन्धित र (दलितको लागि) “सामाजिक” भएको ठानिन्छ । दुवैको लागि, परिवार भित्रबाटै (एशिया फाउन्डेसन सन् २०१० : १४) वा “सामाजिक सद्भाव” मा नराप्नो असर नपार्ने समुदाय भित्रबाटै (ओएचसीएचआर सन् २०११ : ४५) समाधान गर्नमा प्राथमिकता दिइन्छ ।^{११}

परिणामतः औपचारिक जाँचबुझ र कानूनी प्रक्रिया शुरू गर्नुको सट्टा मध्यस्थता गर्न प्रहरी आफैले बारम्बार प्रोत्साहित गर्छन् । तसर्थ, कानूनको पालना गराउने होइन कि मध्यस्थता गर्ने निकायको रूपमा उनीहरूले काम गर्छन् । प्रायः मिलापत्र सहितका यी “मध्यस्थता” प्रक्रियाहरू कानून वा प्रहरी प्रक्रियाले अनुमोदन गरेका होइनन् र न्यायका आधारभूत मापदण्ड पनि पालन गर्न असफल हुन सक्छन् । दलित र महिलाको सन्दर्भमा मध्यस्थताको लागि प्रहरीको प्रोत्साहन र अनौपचारिक छिनोफानो “दुवैले स्थानीय तहमा असमान शक्ति संरचनालाई प्रतिध्वनित र मजबुत पार्छन्” (ओएचसीएचआर सन् २०११ : ५७) । तदर्थ र नियमन नगरिएका यस्ता मध्यस्थता स्थानीय राजनीति र शक्ति संघर्षबाट विशेष रूपमा प्रभावित भएका हुन्छन् । विशेष गरी स्थानीय स्तरमा सन् २००२ देखि निर्वाचित जनप्रतिनिधिको अभावले गर्दा नेपालमा विकसित हुँदैगरेको राजनीतीकरण र आपराधीकरणको सन्दर्भमा यो विषय महत्त्वपूर्ण छ । अनौपचारिक संरचनाहरूमा प्रायः माथिल्लो जातका पुरुष हावी छन्, जसले कमजोर र सीमान्तकृतलाई न्यायबाट विमुख गर्नेतिर लैजान्छ ।

^{११} दलित महिला (र पुरुष) ले मुद्दा दर्ता गर्दा, उदाहरणको लागि, प्रहरीले जातीय भेदभाव र छुवाछूतका मुद्दालाई अन्य अपराध अन्तर्गत (“जाहेरी दर्खास्त” मा “अन्य प्रकारको अपराध” मा) राख्न खोज्छन्, जसमा नरम सजाय गरिन्छ र अपराधीहरू कम जिम्मेवार हुने सम्भावना रहन्छ (ओएचसीएचआर सन् २०११ : ५८, ६१) । तसर्थ, यी अपराधहरू आधिकारिक रूपमा “निजी” अपराधमा वर्गीकरण नगरिए पनि तिनलाई सरकारी अधिकारीहरूले पीडितलाई आपराधिक र/वा कानूनले प्रत्याभूत गरेको पूर्ण सुरक्षा दिनुपर्ने भन्ने ठान्दैनन् ।

नेपालमा यौन हिंसा अभियोगबारे हालैको एउटा अध्ययन प्रतिवेदनले भनेको छ : “हिंसालाई संस्थागत गर्ने र न्यायमा महिलाको पहुँच रोक्ने साधन” मध्यस्थता भएको छ (ओरेक र डब्लुआईएलपीआई सन् २०११ : १२)। सोही अध्ययन अनुसार, प्रायः मध्यस्थता पहलमा बलात्कार-पीडितहरूको राय लिइँदैन (ओरेक र आईएसआईएस-डब्लुआईसीसीई सन् २०११ : ९५)। माथि उल्लेख गरिएझैं, प्रहरीले यस्तो मध्यस्थतालाई प्रोत्साहित गर्छ, जसलाई एक महिला लेखकले “अपराधको मिलापत्र” को संज्ञा दिएको छन् (शर्मा २०७१)। रौतहटमा “स्थानीय प्रशासन र लैंगिक अधिकारवादी कार्यकर्ता लगायतका नागरिक समाज संस्थाहरूको दबाबमा” बलात्कारीसँग बिहे गर्न बाध्य गरिएको भनिएको एउटी युवतीको मुद्दामा प्रहरी प्रमुख कँडेलले बोलेको कुरा उल्लेख गर्न लायक छ, “बलात्कारका सबै मुद्दामा न्याय दिन सकिन्न। कहिलेकाहीं हामीले वैकल्पिक प्रक्रिया पनि खोज्नुपर्ने हुन्छ” (शाह सन् २०१२)। मध्यस्थताको पहल गर्ने पात्रमा प्रहरी बाहेक समुदायका (राजनीतिक, सामाजिक, र विकासे) नेताहरू, जसमध्ये केही, माथि भनेझैं, देखावटी रूपमा मानवअधिकारको लागि—महिला अधिकारको लागि नभए पनि—काम गर्छन्। हालैको एउटा समाचारमा चालीस-वर्षीया बहिरा महिलालाई बलात्कार गरेको बलात्कारी जरिवाना तिरेर (१ लाख ५० हजार रुपैयाँ) रिहा भएको कुरा जनाइएको थियो। बलात्कारीले अपराध स्वीकारेपछि गाउँलेहरू र सामुदायिक आश्रय सेवा केन्द्रले सो जरिवानाको निर्णय गरेको सो समाचारमा जनाइएको छ। उक्त समाचारबारे सो सेवा केन्द्रकी महिला सदस्यसँग लिइएको अन्तर्वार्तामा उनले भनिन् : सो बलात्कारीले जरिवाना तिरेको यो पहिलो पटक होइन, उसलाई पहिले पनि स्थानीय केटीहरूसँग दुर्व्यवहार गरेकोले ५,००० रुपैयाँ तिराइसकिएको थियो (द हिमालयन टाइम्स सन् २०१३)। महिलामाथि शंखलाबद्ध हिंसाको बाबजुद पनि अपराधमा के पर्छ र पर्दैन भन्नेमा प्रभुत्वशाली विचारधारा हावी भएको कुरा यसले प्रस्ट देखाउँछ।

मध्यस्थताद्वारा गरिने समाधानहरूमा व्यापक अन्तर छ, र यस अन्तर्गत दोषीले स्थानीय विद्यालयको जमीन खन्ने, पीडितका परिवारलाई रकम बुझाउने, बिहे गर्ने, आदि पर्छन् (ओरेक र आईएसआईएस-डब्लुआईसीसीई सन् २०११ : ९५-१००)। एक प्रतिवेदन अनुसार, “मुद्दा किनारा लगाउने सबभन्दा बलियो विकल्प विवाह भएको पाइयो। पीडितको बिहे दोषीसँग गराएर समग्र रूपमा समाजले र विशेष रूपमा परिवारले आफ्नो छवि बचाएको ठान्ने गरेका छन्। तर, धेरैजसो घटनामा पीडितलाई ठूलो आघात परेको पाइएको छ” (ओरेक र आईएसआईएस-डब्लुआईसीसीई सन् २०११ : ९९)। एक संवाददाताले उल्लेख गरेझैं, बलात्कार मुद्दामा प्रहरी प्रमुख कँडेलले उद्धृत गरेको “वैकल्पिक पद्धति” “अहिले बलात्कारीलाई आफ्नो अपराधबाट भाग्नलाई मात्र होइन, बरु वास्तवमा बलात्कारबाट पीडितलाई आफूसँगै घर लैजान दिएको छुटजस्तो भएको छ” (शाह सन् २०१२)।

समुदायभित्रको शक्ति सम्बन्धको विषयमा अभिजात्य पुरुषले कसरी जनजाति महिलालाई इतिहासदेखि शिकार बनाएका छन् भन्ने इतिहासमा यसलाई अवस्थित गराउन जरुरी छ । नेपालका पहाडी समुदायका महिलाहरूको बेचबिखनको इतिहासलाई १९ औं शताब्दीसम्म लैजान सकिन्छ । त्यति बेलै सामन्ती राणा परिवारले तामाङ केटीहरूलाई काठमाडौं वरपरका जिल्लाहरूबाट शासक र तिनका परिवारमा रखौटीका रूपमा भर्ती गर्न थाले । जनजाति समुदायका महिलाको सामाजिक चित्रण जसरी हुँदैआएको छ तिनको अवस्था त झन् बढी जोखिमपूर्ण छ । उदाहरणका लागि, जनजाति महिलाको रूपमा तिनीहरू बलात्कारको निशानामा रहेको केही जनजाति महिलाहरूले बताएका छन् । कारण, पुरुषले “उच्च जातका” महिलालाई बलात्कार गर्न हिचकिचाए पनि, जनजाति महिलाहरू उनीहरूको समाजमा पृथक् रूपमा संरचित लैंगिक सम्बन्धको कारणले बढी “यौन स्वतन्त्र” छन् भन्ने “थाहा” भएकोले उनीहरूलाई “स्पर्शनीय” र “उपलब्ध” बनाएको छ (तामाङ सन् १९९९) — “यौन स्वतन्त्रता” लाई “यौन स्वच्छन्दता” को पर्यायवाची ठानेर । बलात्कारको मिथक नेपालका सबै महिलामा प्रयोग भए पनि यहाँ जनजाति महिला “इज्जत” नभएका वा कम इज्जत भएका भन्ने निश्चित ऐतिहासिक, सामाजिक, र सांस्कृतिक चित्रणले उनीहरूलाई अझ जोखिमयुक्त बनाउँछ, र उनीहरू यौन हिंसाका शिकार बन्दा उनीहरूलाई नै बढी दोषी बनाउने सम्भावना रहन्छ ।

मध्यस्थताभन्दा पनि कानूनी उपचार चुन्ने सीमान्तकृतलाई “सामाजिक सद्भाव” र/वा “पारिवारिक सम्बन्ध” बिगार्न खोज्ने र/वा परिवार वा समुदायको नामलाई बदनाम गर्न खोज्नेको रूपमा हेर्ने खतरा रहेको छ । यौन हिंसाबारे नेपालको तराईका सात जिल्लामा गरिएको सन् २०१२ को एउटा अध्ययनले जनसाधारणबीच र आफन्तजनबीच सामाजिक प्रतिष्ठा गुम्ने पीडितको डरलाई उजागर गरेको छ (हिमालयन ह्युमन राइट्स मनिटर्स/पीपीसीसी सन् २०१२) । घर र समुदायबाट निष्कासन लगायतका हिंसा, सामाजिक बहिष्कार, र बदला त्यस पछिका परिणाम हुन् । कानूनी उजुरी दर्ता गरेपछि सामाजिक लाञ्छनाले गर्दा सो पीडितको परिवार अर्को गाउँमा विस्थापित हुनुपरेको हालैको एउटा समाचारले यी विषयहरूलाई उजागर गरेको छ (द हिमालयन टाइम्स सन् २०१५) ।

सैद्धान्तिक रूपमा, साना अपराधमा मात्रै मध्यस्थताको अभ्यास गरिनुपर्छ । तथापि, सांस्कृतिक “मान्यता” र शक्तिमा रहेकाहरूको “अभ्यास” ले गर्दा (जातीय भेदभाव र महिला विरुद्धका हिंसा जस्ता) फौजदारी मुद्दाहरू पनि मध्यस्थ गर्न सकिने साना देवानी मुद्दाका रूपमा परिभाषित हुन पुगेका छन् । सुस्त र अप्ठेरो कानूनी प्रणालीको कारणले गर्दा मध्यस्थता र परम्परागत विवाद समाधान जस्ता अनौपचारिक, समुदायमा आधारित न्याय पद्धतिको पनि भूमिका रहेको छ । तथापि, यी मध्यस्थता प्रक्रियाहरू मध्यस्थता र

मेलमिलापको प्रक्रियाभन्दा पनि अपराधबोध वा उत्तरदायित्वको न्यायिक निर्णयको सीमामा रहेकोमा चिन्ता व्यक्त गरिएका छन् (युके एड र अरू सन् २०११ : ५५) ।

माथिका सबै कुराले मानवअधिकारको रक्षाको जिम्मेवारी पाएका निकायहरूमा—विशेष गरी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, न्याय व्यवस्था, नेपाल प्रहरी, र राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगमा—सन् २००६ देखि भएका संस्थागत सुधारको व्यापक असफलतालाई इंगित गर्छन् । यी निकायहरू सन् १९९० को राजनीतिक खुलापनदेखि लोकतन्त्र स्थापना गर्नका लागि १६ वर्षसम्म भएका उतारचढावपूर्ण प्रयासहरूपछि पनि कमजोर भए । मानवअधिकारसँग सम्बन्धित सबै निकायहरू दश-वर्षे युद्ध र सन् २००६ को जनआन्दोलनबाट निस्कँदा तिनमा सुधार र सबलीकरण आवश्यक थियो ।

जवाफदेहिता, कानूनको पालन र निरीक्षणलाई सबलीकरण गर्ने विषयमा राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग (रामाअआ) र राष्ट्रिय महिला आयोग (रामआ) ले महिलाको मानवअधिकारको संवर्द्धन र संरक्षणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्ने क्षमता राख्छन् । सन् १९९० मा शुरू भएका लोकतान्त्रिक उपलब्धिहरू मजबुत गर्ने तर्फको एउटा महत्त्वपूर्ण पाइला सन् २००० मा रामाअआको स्थापना थियो । तथापि, सन् २०१२ को नयाँ रामाअआ ऐनले यस आयोगको स्वतन्त्रतालाई घटाउनअधि नै, राजनीतिक नियुक्तिबारे चासो, अन्तर्राष्ट्रिय कानूनहरू बुझ्नेका आयुक्तहरूको अभाव, आयोगको समग्र प्रभावको कमी, योसँग काम गर्दाका अन्टेरा, र यो कुलीनहरूको संस्था हो भन्ने सर्वसाधारणको अनुभूतिले यसको कार्यमा बाधा पुगेको छ । अझ, यसका क्षेत्रीय कार्यालयहरू मात्र भएकोले, यसमाथि नागरिकको पहुँच सीमित छ ।

राष्ट्रिय महिला आयोग ऐन, सन् २००७ जारी भएपछि रामआ एउटा संवैधानिक निकाय बन्यो । यसको अधिकार क्षेत्रमा महिला विरुद्ध हिंसाका मुद्दामा निरीक्षण र जाँचबुझ गर्ने; कानूनी सहायता प्रदान गर्ने; सिड्अ अन्तर्गतको नेपालको दायित्व कार्यान्वयन भए-नभएको विषयमा अनुगमन गर्ने; राष्ट्रिय नीति र विकास नीतिमा लैंगिक दृष्टिकोणलाई मूलप्रवाहीकरण गर्ने; आदि पर्दछन् । तथापि, अभियन्ताहरूले शुरूमा माग गरेजस्तो यो स्वतन्त्र, उच्चस्तरीय, स्वायत्त निकाय होइन । यो महिला, बालबालिका, तथा समाजकल्याण मन्त्रालय अन्तर्गत रहेको छ । अझ, रामआका शुरूका बोर्ड सदस्यहरू दक्षताको आधारमा नभई राजनीतिक संलग्नताको आधारमा नियुक्त गरिएका थिए ।^{१२}

^{१२} अधिकारवादी प्रक्रियाको अभावलाई रामआ र एउटा प्रख्यात गैससमा संलग्न ३० वर्षीय रजनी शाही सन् २०१२ को मुद्दाले प्रस्ट पार्छ, जसले आफू अरू महिलालाई आकर्षित भएकोले आफ्नो श्रीमान्लाई छोडिन् । सो दाबीको उनका श्रीमान्ले खण्डन गरे र उनको फिर्ता चाहे, र रामआलाई गुहारे । रामआले शाहीलाई महिला आश्रयस्थलमा जान सल्लाह दियो, तर पछि उनलाई माइती नेपाल (महिला बेचबिखनका पीडितको पुनर्स्थापनामा काम गर्ने गैसस) मा

तथापि, महिला अधिकारको प्रवर्द्धन गर्ने एउटा महत्त्वपूर्ण निकायको रूपमा रामआ कायम छ । उदाहरणका लागि, घरेलु हिंसा (कसुर र सजाय) ऐन, सन् २००९ अनुसार, तोकिएको ९० दिनभित्र पीडितले आयोगमा वा प्रहरी कार्यालय वा स्थानीय प्रशासनमा उजुरी दर्ता गर्न सक्छन् । क्षेत्रीय र स्थानीय स्तरमा आयोगको उपस्थितिको अभावले गर्दा, व्यावहारिक रूपमा त्यति सहज नभए पनि आयोगमा उजुरी दर्ता गर्न पाउने विकल्प स्वागतयोग्य छ—राज्यका कर्मचारीले घरेलु हिंसालाई अपराध मान्न र दर्ता गर्न देखाउँदै आएको ऐतिहासिक अनिच्छाको परिप्रेक्ष्यमा । माथि प्रकाश पारिएका कमजोरीका साथसाथै, रामाअआ र रामआ दुवै आर्थिक र मानव संसाधनको अभावले ग्रसित छन्, जसले सन् १९९० पछिका क्रमिक सरकारहरूको सामान्यतः मानवअधिकार र विशेषतः महिला अधिकारप्रति प्रतिबद्धताको कमीको संकेत गर्छ ।

निष्कर्ष

द्वन्द्व अवधिको र सन् २००६ पछिको नेपालमा यौन हिंसाका दोषीलाई व्यापक उन्मुक्ति दिएका जानकारीहरूमा ठूलो मात्रामा वृद्धि भए पनि, यो प्रस्ट छ कि असमानताका पूर्ववत् जालो र शक्ति सम्बन्धले दैनिक रूपमा हुने दण्डहीनतालाई अझ मजबुत बनाएको छ । ऐतिहासिक रूपमा असमावेशी राज्य, अत्यन्त पहुँचबिहीन तथा राजनीतीकरण भएको न्याय व्यवस्था, र कानूनी व्यवस्थामा रहेको सांस्कृतिक संहिताले राज्यलाई व्यापक रूपमा यौन हिंसाको अत्याचार र अपराधलाई दण्डहीनतातिर लगेको छ ।

नेपालमा यौन अपराधलाई मौनता र कलंकको संस्कृतिले छोपेको छ । पीडित र उनका परिवार आफ्नो इज्जत र प्रतिष्ठा गुम्ने, दोषीले बदला लिने तथा परिवार एवं समुदायले बहिष्कार गर्ने डरले अपराधको सूचना दिनमा हिचकिचाउँछन्, जसले दण्डहीनता प्रवर्द्धन गर्छ । संस्थागत सहयोगको अभावले—र बलात्कारको जानकारी दिनमा रहेको हद-म्याद समेतले—दण्डहीनतालाई मलजल गर्छ । महिला विरुद्ध यौन हिंसाको घटनामाथि प्रभावकारी अनुसन्धान नहुनाले अपराधीहरू निर्धक्क बलात्कार र यौन दुर्व्यवहार गर्न सक्छन् भन्ने सन्देश प्रवाहित भएको छ । न्यायालय र प्रहरी कार्यालय, जहाँ एक त आफूमाथि भएको अपराध विरुद्ध गुहार माग्ने महिलाहरू जान्छन्, ले पनि पीडितलाई बेवास्ता गर्नाले यौन हिंसाले बेरोकतोक अनुमति पाएको छ । परिणामतः ती

सारियो । शाहीको महिला जोडीले हालेको निवेदनको प्रतिक्रियामा, सर्वोच्च अदालतले शाहीलाई छुटाउन आदेश दियो । शाहीका वकिल हरि फुँयालका अनुसार, सो “सरकारी निकाय [रामआ] ले उनलाई काठमाडौँको पुनर्स्थापना केन्द्रमा जान वा मनोवैज्ञानिक उपचार गराउन सुझाव दियो” र “रजनी शाहीलाई माइती नेपालले यौनिक अभिमुखीकरण सम्बन्धी मनोवैज्ञानिक परामर्श दिन चाहेकोले उनलाई त्यहाँ राखिएको अदालतले निर्णय गर्‍यो” (एफपी सन् २०१३) ।

निकायद्वारा पीडकलाई कारवाही नहुने ठानेर पीडितहरू उजुरी गर्न जानै हिचकचाउँछन् । अपराधीलाई कानूनी रूपमा उन्मुक्ति मिल्ने भएकाले पीडितहरूलाई असुरक्षित राखिरहन मध्यस्थताले पनि ठूलो भूमिका खेल्ने गर्छ ।

कानूनको सांस्कृतिक संहिताले—जसलाई अधिकारको आधुनिक, प्रगतिशील शब्दको आडम्बरले हाल वैधता दिएको छ—एउटा रूपरेखा प्रदान गर्छ । यो रूपरेखा अनुसार मानवअधिकार हनन्लाई स्वीकार गरिन्छ । अझ विशेष गरी, महिला माथिको यौन हिंसाको सवालमा, यौनिक पवित्रता, इज्जत, र सतीत्व जस्ता सांस्कृतिक धारणाले उच्च स्तरको दण्डहीनता निम्त्याउँछ । किनभने, यी कानूनले तिनलाई दण्डित गर्नुको सट्टा यस्ता अपराधलाई वैधता दिने काम गर्छन् । सजायको मात्रा न्यून हुने भएकोले अपराधीलाई दण्ड दिन प्रहरीले पनि चासो दिँदैनन्, जसले यौन हिंसाप्रति तिनको अनिच्छालाई पुष्टि गर्छ ।

समग्रमा विभिन्न कानूनी, सामाजिक, र सांस्कृतिक मान्यतामा आधारित भएर राज्यका विभिन्न निकायले नेपालमा यौन हिंसा प्रतिको दण्डहीनतालाई प्रोत्साहित गरेको छ । महत्त्वपूर्ण कुरा, राज्यका निकायहरूले मात्र होइन, समुदाय, “नागरिक समाज” को रूपमा गैसस, विकास गैसस, मानवअधिकार तथा महिला अधिकारवादी संस्थाहरू र राजनीतिक पात्रहरूले दण्डहीनतालाई मलजल गर्न सघाएका छन् । यी सबले गर्दा यहाँ एउटा यस्तो वातावरण निर्माण भएको छ : जहाँ अपराधीहरूलाई भरथेग गर्ने निश्चित संस्था र पात्रहरू छन् जसले गर्दा उनीहरूलाई सजाय हुँदैन; र, अपराधीले आफ्नो कुकर्मको फल भोग्नु नपर्ने सुनिश्चित हुन्छ ।

धन्यवाद

प्रारम्भमा अंग्रेजीमा लेखिएको यो लेख नेपालीमा प्रकाशनका लागि हौस्याउने प्रत्यूष वन्त लगायत जर्नलका सम्पादकहरू, अनुवाद गरिदिने महेशराज महर्जन र भाषा सम्पादन गरिदिने देवराज हुमागाईंलाई धन्यवाद छ । यसमा भएका त्रुटि तथा कमजोरीहरू भने मैरे हुन् ।

सन्दर्भ सामग्री

गौतम, भास्कर । सन् २००८ । परित्यक्त मधेस : लिखतद्वारा कैद नेपाली राष्ट्रियता ।

स्टडीज इन नेपाली हिस्ट्री एण्ड सोसाइटी १३(१) : ११७-१४६ ।

गौतम, शोभा । सन् १९९७ । महिला स्वास्थ्य : कारण र निराकरण । स्टडीज इन नेपाली

हिस्ट्री एण्ड सोसाइटी २(२) : ३५३-३६२ ।

शर्मा, सीमा । २०७१ । बलात्कारमा ‘मिलापत्र’ को अपराध । कान्तिपुर, चैत १२, पृ. ७ ।

श्रेष्ठ, ज्ञानेन्द्रबहादुर । २०४९ । पारिवारिक कानून । काठमाडौं : पैरवी प्रकाशन ।

- Acharya, Meena. 1993. Feminist Movement in Nepal. Paper presented at a “Regional Seminar-Cum-Workshop on Women and Media” organized by Asmita, Nepal/ANWIC, India, August 9–15, Kathmandu.
- Acharya, Meena. 1997. Non-government Organization (NGO)-led Development in Nepal. In *Developmental Practices in Nepal*. Krishna B. Bhattachan and Chaitanya Mishra, eds., pp. 69–99. Kathmandu: Tribhuvan University in conjunction with Friedrich Ebert Stiftung.
- Acharya, Meena. 2010. Changing Discourse on Women’s Movement: A Critical Lookback. In *Multiverse of Nepal’s Democracy: Contents and Discontents*. Dev Raj Dahal and C.D. Bhatta, eds., pp. 85–126. Kathmandu: Friedrich Ebert Stiftung.
- AFP (Agence France-Presse). 2013. Nepal Court Accuses Top Anti-trafficking Group of Detention. May 28. Available at www.globalpost.com/dispatch/news/afp/130528/nepal-court-accuses-top-anti-trafficking-group-detention; accessed January 2, 2015.
- AJAR (Access to Justice and Advocacy of Rights). 2007. Crime Victim and the Perspective towards Justice. Kathmandu: AJAR, Nepal.
- Asia Foundation. 2010. *Nepal: Preliminary Mapping of Gender Based Violence*. Kathmandu: Asia Foundation. Available at <https://asiafoundation.org/resources/pdfs/GBVMMappingNepal.pdf>; accessed January 2, 2015.
- Belbase, Narayan and Sucheta Pyakuryal. 2000. *A Study on Gender and Judges*. Kathmandu: Forum for Protection of Public Interest (Pro-Public).
- Bennett, Lynn and Shilu Singh. 1980. *Tradition and Change in the Legal Status of Nepalese Women*. Kathmandu: Centre for Economic Development and Administration (CEDA), Tribhuvan University.
- Bhattacharai, Ananda Mohan. 2010. *Gender Justice: The Landmark Decision of the Supreme Court, Nepal on Gender Justice*. Kathmandu: National Judicial Academy and United Nations Development Fund for Women (UNIFEM).
- Bochenek, Michael and Kyle Knight. 2012. Establishing a Third Gender Category in Nepal: Process and Prognosis. *Emory International Law Review* 26(1): 11–41.

- Burghart, Richard. 1994. The Political Culture of Panchayat Democracy. In *Nepal in the Nineties: Versions of the Past, Visions of the Future*. Michael Hutt, ed., pp. 1–13. New Delhi: Oxford University Press.
- Chapagai, Raju Prasad. 2012. Thirty Five Day Limitation Clause: Statutory Barrier to Access Justice by Victim of Rape. *NJA Law Journal* (Special Issue, January–December): 106–120.
- Esteva, Gustavo. 1992. Development. In *The Development Dictionary: A Guide of Knowledge as Power*. Wolfgang Sachs, ed., pp. 6–25. London: Zed Books.
- Fujikura, Yasuko. 2003. Borders and Boundaries in the Era of Aids: Trafficking in Women and Prostitution in Nepal. *Studies in Nepali History and Society* 8(1): 1–35.
- FWLD (Forum for Women, Law and Development). 2007. *Women and Sexuality in Nepal: A Study Report*. Kathmandu: FWLD.
- Gilbert, Kate. 1992. Women and Family Law in Modern Nepal: Statutory Rights and Social Implications. *Journal of International Law and Politics* 24(2): 729–758.
- Gilbert, Kate. 1993. Legal Rights and Social Strategies: An Ethnographic History of Family Law in Modern Nepal. Ph.D. diss., Yale University.
- GoN (Government of Nepal). 2014. *Development Cooperation Report*. (Fiscal Year 2012–2013). Kathmandu: Ministry of Finance, GoN.
- Hachhethu, Krishna. 2008. Nepali Politics: People-Parties Interface. In *Resistance and the State: Nepalese Experiences*. David Gellner, ed., pp. 133–176. Oxford: Berghan Books.
- Himalayan Human Rights Monitors/PPCC. 2012. Sexual Violence Assessment in Seven Districts of Nepal. Available at www.himrights.org/download/12_1633811810.pdf; accessed January 2, 2015.
- ICJ (International Commission of Jurists). 2012. Commissions of Inquiry in Nepal: Denying Remedies, Entrenching Impunity. Available at http://nepalconflictreport.ohchr.org/files/docs/2012-06-00_report_icj_eng.pdf; accessed January 2, 2015.
- International Alert. 2012. Integrated or Isolated? How State and Non-state Justice Systems Work for Justice in Nepal. District Assessment Report. Available at www.international-alert.org/sites/default/files/Nepal_2012_JusticeSystemsDistrictAssessment_EN.pdf; accessed January 2, 2015.

- Joshi, Sushma. 2007. 'Cheli-Beti' Discourses of Trafficking and Constructions of Gender, Citizenship and Nation in Modern Nepal. *South Asia: Journal of South Asian Studies* 24(1): 157–175.
- Karki, Susheela. 2012. A Judicial Response to Gender Justice: A Bird's Eye View. *NJA Law Journal* (Special Issue, January–December): 64–84.
- Katuwal, Rajesh. 2012. Access to Justice for the Rape Victims: A Study on Nepalese Perspective. *NJA Law Journal* (Special Issue, January–December): 121–131.
- Liechty, Mark. 2003. *Suitably Modern: Making Middle-Class Culture in a New Consumer Society*. Princeton: Princeton University Press.
- Marasini, Madhu. n.d. Using Aid Data for Evidence-based Policy Making in Nepal. Available at http://opennepal.net/sites/default/files/resources/data_use_profile_evidence_base_policy_making_by_gov.pdf; accessed April 1, 2015.
- McIlwaine, Cathy. 1998. Contesting Civil Society: Reflections from El Salvador. *Third World Quarterly* 19(4): 651–672.
- National Judicial Academy, Nepal. 2013. *Gender Equality and Social Inclusion Analysis of the Nepali Judiciary*. Research Report. Lalitpur: National Judicial Academy, Nepal. Available at <http://njanepal.org.np/index.php/research-publication/research-reports?download=21:researchpaper>; accessed April 15, 2015.
- OHCHR (Office of the High Commissioner for Human Rights). 2011. Opening the Door to Equality: Access to Justice for Dalits in Nepal. Available at http://nepal.ohchr.org/en/resources/Documents/English/reports/HCR/2011_12_07_Opening_the_Door_to_Equality_E.pdf; accessed April 15, 2015.
- Onta, Pratyoush. 1996. Ambivalence Denied: The Making of *Rastriya Itihas* in Panchayat Era Textbooks. *Contributions to Nepalese Studies* 23(1): 213–254.
- Panday, Devendra Raj. 1999. *Nepal's Failed Development: Reflections on the Mission and the Maladies*. Kathmandu: Nepal South Asia Centre.
- Pandey, Lekhanath. 2014. Gender-friendly Units of NP not Much of Use. *The Himalayan Times*, June 1, p. 5.

- Pangeni, Rudra. 2014. Donors Spending Off-budget Citing Govt's Poor Mechanism. *Republica*. Available at http://www.myrepublica.com/portal/index.php?action=news_details&news_id=76471; accessed May 10, 2015.
- Pettigrew, Judith and Sara Shneiderman. 2004. Women and the Maobadi: Women, Ideology and Agency in Nepal's Maoist Movement. *Himal South Asian*, January. Available at <http://old.himalmag.com/component/content/article/4272-women-in-the-maobaadi-ideology-and-agency-in-nepals-maoist-movement.html>; accessed May 10, 2015.
- Pfaff-Czarnecka, Joanna. 1999. Debating the State of the Nation: Ethnicization of Politics in Nepal – A Position Paper. In *Ethnic Futures: The State and Identity Politics in Asia*. Joanna Pfaff-Czarnecka, Darini Rajasingham-Senanyake, Ashis Nandy and Edmund Terence Gomez, eds., pp. 41–98. New Delhi: Sage Publications.
- Pigg, Stacey Leigh. 1993. Unintended Consequences: The Ideological Impact of Development in Nepal. *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East Spring* 13(1&2): 45–58.
- Rankin, Katharine. 2003. Cultures of Economies: Gender and Socio-spatial Change in Nepal. *Gender, Place and Culture* 10(2): 111–129.
- Republica. 2014a. On Guaranteeing Equal Rights. January 17. Available at http://theweek.myrepublica.com/details.php?news_id=68104; accessed January 20, 2014.
- Republica. 2014b. A Crime Obscured within Honor. July 18. Available at http://theweek.myrepublica.com/details.php?news_id=79225; accessed April 10, 2015.
- Shah, Shatrudhan Kumar. 2012. Rape for Ransom. *Nepali Times*. December 27. Available at <http://nepalitimes.com/news.php?id=19884#.VSN2NvmUdAo>; accessed March 16, 2015.
- Tamang, Seira. 1999. Assembly-line Sisters. *Himal South Asian* 12(9): 39–41.
- Tamang, Seira. 2000. Legalizing State Patriarchy in Nepal. *Studies in Nepali History and Society* 5(1): 127–156.
- Tamang, Seira. 2002. The Politics of 'Developing Nepali Women.' In *State of Nepal*. Kanak Mani Dixit and Shastri Ramachandaran, eds., pp. 161–175. Kathmandu: Himal Books.

- Tamang, Seira. 2009. The Politics of Conflict and Difference or the Difference of Conflict in Politics: The Women's Movement in Nepal. *Feminist Review* 91: 61–80.
- Tamang, Seira. 2015. Mainstream Feminism. *The Kathmandu Post*, March 11. Available at <http://kathmandupost.ekantipur.com/news/2015-03-11/mainstream-feminism>; accessed April 15, 2015.
- Tamang, Seira. 2016. The Hindu State, Women's Activitism and the Cultural Coding of Sexuality. In *A Difficult Transition: The Nepal's Papers*. Mandira Sharma and Seira Tamang, eds., pp. 54–95. New Delhi: Zubaan.
- The Himalayan Times. 2013. Villagers Let off Rapist with a Fine. December 22, p. 5.
- The Himalayan Times. 2015. Rape Victim's Family Leaving Village. March 3, p. 5.
- The Kathmandu Post. 2012. Policing the Police. Available at www.ekantipur.com/the-kathmandu-post/2012/07/03/editorial/policing-the-police/236744.html; accessed January 2, 2015.
- TRIAL (Swiss Association against Impunity), CVSJ (Conflict Victims' Society for Justice), PPR (Forum for the Protection of People's Rights) Nepal, HimRights (Human Rights Monitors), NEFAD (Network of Families of Disappeared and Missing), THRD Alliance (Terai Human Rights Defenders Alliance) and OTV-Nepal (Victims' Orphan Society of Nepal). 2013. *Nepal: Written Information for the Adoption of the List of Issues by the Human Rights Committee with Regard to Nepal's Second Periodic Report (CCPR/C/NPL/2)*. Available at www2.ohchr.org/english/bodies/hrc/docs/ngos/TRIAL_Nepal_HRC108.pdf; accessed March 25, 2015.
- Tuladhar, Anita and Bikas Joshi. 1997. Perspectives on the Failure of the Women's Property Rights Movement in Nepal. *Studies in Nepali History and Society* 2(2): 382–385.
- UKAid, UNCT (United Nations Country Team) and DanidaHUGOU. 2011. Access to Security and Justice and Rule of Law in Nepal: An Assessment Report. Available at <http://bipinadhikari.com.np/Archives/Reports/Access%20to%20Security.pdf>; accessed March 25, 2015.
- UNDP and USAID. 2014. Being LGBT in Asia: Nepal Country Report. Available at www.asia-pacific.undp.org/content/dam/rbap/docs/

Research%20&%20Publications/hiv_aids/rbap-hhd-2014-blia-nepal-country-report.pdf; accessed March 25, 2015.

WOREC (Women's Rehabilitation Centre) and WILPF (Women's International League for Peace and Freedom). 2011. The Prosecution of Sexual Violence in Nepal. Paper for The Convention on the Elimination of Discrimination Against Women (CEDAW). Available at www2.ohchr.org/english/bodies/cedaw/docs/ngos/WOREC_Nepal_WILPF_for_the_session_Nepal_CEDAW49.pdf; accessed March 25, 2015.

WOREC and Isis-WICCE (Isis-Women International Cross-Cultural Exchange). 2011. *Unveiling Justice: Rape Survivors Speak Out*. Lalitpur: WOREC.

Yami, Hisila. 2007. *People's War and Women's Liberation in Nepal*. Kathmandu: Janadhvani Publication.

लेखक परिचय

सेरा तामाङ मार्टिन चौतारीसँग आबद्ध राजनीतिशास्त्री हुन् । नेपाली समाजमा पितृसत्ता, सामाजिक लिंग, यौनिकता, नागरिकता र विदेशी सहयोगबारे उनका विभिन्न लेख प्रकाशित छन् । उनी स्टडीज इन नेपाली हिस्ट्री एण्ड सोसाइटी की सम्पादक पनि हुन् । इमेल : seirat@gmail.com